

Η MANTAM TYANITH

Της Ισμήνης

Τον χειμώνα του 1895 ο Ροΐδης μελαγχολεί. Δικαιολογημένα, βέβαια —γενικότερα—, γιατί από καιρό έχει αρχίσει η κάμψη. Ειδικότερα όμως, επειδή η αναγγελία του θανάτου του Αλέξανδρου Δουμά τον κάνει να αναπολήσει την εποχή όταν, πριν ακριβώς από είκοσι χρόνια, είχε γνωρίσει τον διάσημο Γάλλο συγγραφέα στο σαλόνι του Τιμολέοντα Φιλήμονα, έναν από τους «πέντε ή έξη ανοιχτούς πάσαν εσπέραν αθηναϊκούς οίκους, όπου ηδύνατό τις να μεταβή εξ εφόδου, οσάκις εβαρύνετο το βιβλίον του ή τον εαυτόν του, και να εύρη εκεί εγκάρδιον δεξιώσιν, ανθρώπους προς τους οποίους είχε τι να είπῃ, ως συνδεόμενος μετ' αυτών διά κοινότητος ή και αντιθέσεως φρονημάτων, θερμήν εστίαν τον χειμώνα, δρόσον επί του εξώστου κατά τας θερινάς νύκτας, αυτοσχέδια πολλάκις χοροπηδήματα υπό τον ήχον του πιάνου όπου υπήρχον χορασίδες και, αν παρετέίνετο η διασκέδασις, αυτοσχέδιον παράθεσιν σβίγγων και μανταρίνων»¹.

Η εικόνα όμως αυτή μιας ανοιχτής σχετικώς κοινωνίας που μας χαρίζει ο Ροΐδης για την Αθήνα του 1875, πόσο μπορεί να είναι νέα και χωρίς παρελθόν για τον Νέον Ελληνισμό; Θα μπορούσα να απαντήσω αδίστακτα, ακόμη και χωρίς γνώση των πραγμάτων, εντελώς αποφασικά. Το προεπαναστατικό, δηλαδή, ελληνικό δίπτυχο Ανατολή-Δύση που εξέφραζε την πραγματικότητα της τότε εποχής έχει μεταβληθεί τώρα, με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, σε τρίπτυχο, «με άξονα τα πολιτισμικά κέντρα, πρωτεύουσες ή κύριες πόλεις του νέου Κράτους»². Και στο μεγάλο, φυσικά, κέντρο, την Αθήνα, έχουν παραχθευθεί συνήθειες και τρόποι της προγενέστερης κοινωνίας. «Η κοινωνία των Αθηνών», παρατηρεί για το 1840 ο Buchon, «συντίθεται από πολλά διαφορετικά στοιχεία που δεν έχουν ακόμη χωνευτεί πολύ καλά. Τα πιο κομφά σαλόνια είναι, όπως μπορεί κανείς καλά να το πιστέψει, αυτά του διπλωματικού σώματος. Η Γαλλία, η Αγγλία, η Ρωσία και η Αυστρία, έπειτα, η Βαυαρία, η Πρωσία, η Τουρκία, το Βέλγιο, η Ισπανία, η Σουηδία, έχουν πληρεξούσιους υπουργούς και υπουργούς αντιπρεσβευτές στην αυλή των Αθηνών και καθένας συνει-

1. Άπαντα, φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Ερμής 1978, 5, 99.

2. Κ. Θ. Δημαράς, «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας, Ν. Εστία 81 (1967) 7.

σφέρει λίγο ως πολύ στα φυχαγωγήματα της κοινωνίας³. Και στην συνέχεια αισθάνεται την ανάγκη να ολοκληρώσει: «Δίπλα σε αυτά τα ευρωπαϊκά σαλόνια τοποθετούνται τα φαναριώτικα σαλόνια των Αργυρόπουλων, των Καρατζάδων, των Σούτσων, των Ρίζων, των Μαυροχορδάτων»⁴. Το σχήμα όμως αυτό είναι καινούριο για την νέα πρωτεύουσα του νεόδμητου κράτους ή συνεχίζει μια σχετική παράδοση από την Πόλη του περασμένου αιώνα; Ως προς τα πρώτα οι σχετικές μαρτυρίες πολλές· σε αυτές είχα την ευχαρισία, εντελώς πρόσφατα, να προσθέσω και μιαν ανέδοτη, πολλαπλώς αξιόλογη ως προς την θεματική, παραλλαγή της: Το 1786 ένας Γάλλος αξιωματικός του μηχανικού, ο Lafitte Clave, βρίσκεται στην Πόλη ως εκπαιδευτής στον τουρκικό στρατό. Από την αλληλογραφία την οποία διατηρεί με το Παρίσι καθώς και από το ημερολόγιό του μαθαίνουμε ότι στην σουηδική πρεσβεία δίνονται ταχτικά θεατρικές παραστάσεις με ηθοποιούς τους ευρωπαίους διπλωμάτες, με σκηνικά και με κατάλληλα κουστούμια. Τα έργα που ανεβάζονται είναι των Metastasio, Voltaire, Lesage, Beaumarchais x.ά., και αποτολμούν και ανεβάζουν ακόμη και όπερες. Το κοινό είναι συνήθως πολυπληθές και σε μια παράσταση αναφέρονται 350 θεατές⁵.

Ως προς τα δεύτερα όμως η σιωπή, δυστυχώς, είναι εντυπωσιακή, και αυτή την στιγμή —όσο μου είναι έως σήμερα γνωστό— δεν διαθέτουμε μιαν ανάλογη προς την περιγραφή του Ροΐδη αφήγηση για την Κωνσταντινούπολη του 18ου αιώνα, ούτε καν από οινείο χέρι. Και είναι γνωστό, βέβαια, πως, κατά κανόνα, οι εποχές δεν μεριμνούν για τους ερευνητές των επομένων εποχών. Υπολανθάνουν, ωστόσο, πάντοτε κάποιες ενδείξεις —ρήγματα, θα ήταν ο αρμοδιότερος όρος— οι οποίες μπορούν, πιστεύω, μέσα από τους κατάλληλους χειρισμούς, να μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε, έστω και πρωτογενώς, το θέμα. Αυτές είναι οι προθέσεις του παρόντος, οι οποίες και δικαιολογούνται από την βαρύτητα που δίνει ο γράφων στο θέμα. Ότι δεν υπάρχει σχετικό προηγούμενο, δεν έχει καμιά σημασία. Σημασία έχει το γενικότερο συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται σύγχρονος ιστορικός του ευρωπαϊκού τεχτονικού κινήματος, αφού εξάρει την συμβολή των μεγάλων ιστορικών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Gay, Venturi, Cassirer) στην συνθετική αξιολόγηση του έργου των μεγάλων φιλοσόφων του κινήματος: «Αν τα κείμενα των μεγάλων φιλοσόφων ήσαν δυνάμεις εκσφενδονισμένες στο διάστημα, η τελική δύναμη βαρύτητας που τους έδωσε τροχιά και τα επανέφερε στην γη βρίσκεται στην συνδυασμένη ενέργεια μερικών ανδρών και ολίγων γυναικών που συναθροίστηκαν στα καινούρια κυκλώματα κοινωνικότητας. Οι φιλοσοφικές εταιρίες, οι επιστημονικές ακαδημίες, τα σαλόνια και ... ειδικότερα οι τεχτονικές στοές εδημιούργησαν, συζήτησαν, αναμόρφωσαν την

3. *La Grèce Continentale et la Morée*, Παρίσι 1843, 103.

4. Αυτόθι.

5. Βλ. πρόχειρα Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Ν.Ε.Β. Ερμής, 1989, 41-2.

συνάφεια προς το κείμενο, καθώς το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των μελών τους ήταν να πλάθονται, να μορφώνονται, να παιδαγωγούνται, να λογοχρίνονται και να επαινούνται»⁶. Αν, τώρα, λάβουμε υπόψη μας και τις ιδιαιτερότητες της νεοελληνικής πραγματικότητας, ως προς την διαχίνηση των ιδεών, τότε θεωρώ ότι δικαιολογείται απόλυτα η εξερεύνηση του χώρου αυτού. Ας περάσουμε όμως να δούμε τι μας προσφέρεται ως πρώτη σχετική μαρτυρία:

Στα τέλη του 18ου αιώνα, και ακριβέστερα στο φύλλο της 16ης Οκτωβρίου 1797 της Εφημερίδας των Μαρχίδων Πούλιων στην Βιέννη, δημοσιεύεται η ακόλουθη ανταπόκριση από την Κωνσταντινούπολη:

«Από Μπουγιούχδερε, χωρίον του Καταστένου της Κωνσταντινουπόλεως, από τες 24 Ιουλίου, γράφουν ότι εις αυτήν την εύμορφον καμπάνιαν [=εξοχή] γίνονται μεγάλα σενλίχια [=διασκεδάσεις] και ίλλουμινατζίόνες [=φωτοχυσίες] συχνές, και μπάλους [=χοροεσπερίδες] συνεχείς δίδουν ένας τον άλλον οι ξένοι μινίστροι οπού εκεί ευρίσκονται. Αι ίδιαι γραφαί γράφουν ότι εις τες είκοσι του Σεπτεμβρίου ετελείωσε το ζην, εις αυτό το ίδιον χωρίον, και μια από τας πλέον αξιολογωτέρας αρχόντισσας της Πόλεως μεταξύ των Ρωμαίων, η ονομαστή μαδάμ Τυανίτη λεγομένη ως από μέρους του συζύγου της, χατά την ευρωπαϊκήν συνήθειαν, ως από μέρους δε της φαμιλίας της κοχόνα Μαριώρα Ρίζου ονομαζόμενη. Η οποία αγκαλά και την ηλικίαν προβεβηκύια, μ' όλον τούτο ἀφησε αρχετήν λύπην εις όσους την εγνώριζαν, και μάλιστα εδώ εις Μπουγιούχδερε, ακόμη και εις το Σταυροδρόμι, όπου εκατοικούσε πάντοτε, και την χλαίσουν όλοι, πολλώ μάλλον οι συγγενείς της, με το να εστάθη μία αξιολογωτάτη χατά πάντα και σπάνιος γυναίκα, φρονημωτάτη και πολιτική όσον δίδοται, στολισμένη προς τούτοις και με άλλας φυσικάς αρετάς μεγάλας»⁷. Και στην συνέχεια η ανταπόκριση απλώνεται για να μας πληροφορήσει εκτενέστερα για την οικογένεια της Κυρίας Τυανίτη.

«Αυτή η αξιόλογος αρχόντισσα ήτον η αδελφή εκείνου του περιβοήτου Ιαχώβακη [Ρίζου, 1716-1779], ο οποίος πόσον έλαμψε αναμεταξύ εις το Γένος του είναι φανερόν όχι μόνο εις αυτήν την Πόλιν, αλλά ίσως γνωστόν και εις άλλα μέρη της γης ακόμη. Ήμπορεί τινάς να παρατηρήσῃ ότι από αυτήν την χαλήν φαμιλίαν εβγήκαν όλον αξιόλογα και μεγάλα υποκείμενα, και εφάνταξαν ανάμεσα εις τους πολίτας, το μεν με βαθμούς αξιωμάτων, το δε με ίδια μέριτα [=ικανότητες] εδικά των, οπού δεν είναι κοινά εις πολλούς, αλλά σπάνια. Από αυτό το σπίτι ήτον και ο μακαρίτης εκείνος ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Ρίζος [ο Μανές, περ. 1710-1780], αδελφός γνήσιος του Ιαχώβου Ρίζου, ο οποίος, μ' όλον

6. Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment*, Νέα Υόρκη 1991, 218-9.

7. Εφημερίς των αδελφών Πούλιου. Ανασυγχρότηση της σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση. Ερευνητική, αυλεκτική και εκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα, σημειώσεις κτλ. Λ. Βρανούσης. Έτος έβδομον, Ακαδημία Αθηνών, σσ. 896-7 της φωτοτυπίας. Ο αξέχαστος φίλος είχε την καλωσύνη να μου παραχωρήσει φωτοαντίγραφα του υπό έκδοση έργου του.

οπού είναι ικανοί χρόνοι αφ' ου απέθανεν, μ' όλον τούτο διά τα μεγάλα του διάφορα χαρίσματα, φυσικά και επίκτητα, ακόμη μέχρι σήμερον τον θρηνούν όσοι τον εγνώρισαν. Εις αυτήν την ευλογημένην φαμίλιαν την σήμερον από άνδρας έμεινε κατά το παρόν μόνον ο άρχων Μέγας Σπαθάρης κύριος Γεώργιος Ρίζος, του οποίου τα δυσεύρετα επαινετά ιδιώματα και τα μεγάλα ταλέντα, αγκαλά και να είναι γνωστά...»⁸.

Καταρχήν, το χέρι που γράφει τις γραμμές αυτές: «Οι ανταποχρίσεις από την Κωνσταντινούπολη», παρατηρεί ο επιμελητής της έκδοσης της Εφημερίδας, «αυτές που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα του 1797, είναι γραμμένες, όλες σχεδόν, από το ίδιο, πιθανώτατα, πρόσωπο. Ο μόνιμος αυτός ανταποχριτής είναι ένας άνθρωπος που ζει και κινείται στους κύκλους των Φαναριωτών και των άλλων Ελλήνων της Πόλης, καθώς και των διαφόρων εκεί Ευρωπαίων, φραγκολεβαντίνων κτλ. Συναναστρέφεται με γραμματικούς και δραγουμάνους, με κληρικούς, γιατρούς, εμπόρους και άλλα γνωστά πρόσωπα της “καλής κοινωνίας”, έχει κάποιες προσβάσεις στ' αρχοντικά ή στο περιβάλλον κάποιων υψηλών αξιωματούχων, τέως ή εν ενεργείᾳ, προσβάσεις στα γραφεία ή στο περιβάλλον ξένων πρεσβειών, σε ανθρώπους του Πατριαρχείου, κληρικούς ή λαϊκούς, σε κύκλους διαφόρων μνηστήρων της Εκκλησίας ... Ενήμερος των δσων συμβαίνουν και, κυρίως, των δσων συζητούνται σε αυτούς τους κύκλους, γνωρίζει καλά ορισμένα πρόσωπα και πράγματα»⁹.

Η ανταπόχριση της Εφημερίδας, όμως, πέραν από τον γενικό και αόριστο χαρακτηρισμό «μίαν από τα πλέον αξιολογωτέρας και περιφήμους αρχόντισσας της Πόλεως», δεν αναφέρεται σε κάποια συγχειριμένη ιδιότητα ή δράση που να αιτιολογεί τον θάνατό της ως γεγονός. Την ερμηνεία φαίνεται μάλλον να μας την δίνει ο μικρανεφιός της Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στα Απομνημονεύματά του: «Ην δε η Κυρία αύτη προς πατρός θεία του πατρός μου και προς μητρός του Ιακώβου Ρίζου του Νερουλού, γυνή επίσημος επ' ευφυΐα και επί πολυμαθεία δι' ους χρόνους έη, ομιλούσα ξένας γλώσσας, όπερη ην σπανιώτατον τότε δι' Ελληνίδα, εν Κωνσταντινουπόλει τουλάχιστον, και δια τούτο γνωστή τοις ξένοις διπλωμάταις, και υπ' αυτών αγαπωμένη και τιμωμένη. Και ην ο οίκος αυτής κέντρον φιλολογικόν, το μόνον τότε υφιστάμενον εν Βυζαντίῳ, ώστε ο Ελληνιστί ποιήσας την Βοσπορομαχίαν Διερμηνεύς της Αυστριακής Πρεσβείας Μομάρις ανέθηκεν αυτήν εις τον σύζυγον της Κας Τυανίτου, διότι είχεν αποθάνει ο αδελφός αυτής Ιωάννης, εις ον είχε κατ' αρχάς απόφασιν ν' αφιερώσῃ το έργον του»¹⁰.

Και πάλι όμως η έξαρση απλώς της ευφύΐας, της πολυμάθειας και της ξενο-

8. Αυτόθι.

9. Έ.α., σ. 104.

10. 1894, 1, 12.

γλωσσίας της, δεν μπορεί να δικαιολογήσει την διάκριση που της γίνεται από την Εφημερίδα. Χωρίς να αποτελεί κανόνα για τις Φαναριώτισσες η παιδεία, υπήρχαν και παλαιότερα και συγκαιρινά προς την Κυρία Τυανίτη αρχόντισσες φημισμένες για τα προσόντα αυτά. Από τις παλαιότερες αρχεί να θυμίσω την Ρωξάνη Σχαρλάτου (γένν. πιθανώς μεταξύ 1605-1610, θάν. 1684)¹¹, μητέρα του Μεγάλου διερμηνέα Αλέξανδρου Μαυροχορδάτου του εξ Απορρήτων, για την παιδεία της οποίας έχουμε μαρτυρίες. Η πρώτη προέρχεται από την, κατά τον Μ. Ι. Γεδεών, «δαπόντειον πολυλογίαν», η οποία μας πληροφορεί, ότι «η ελλόγιμος και σοφωτάτη» Ρωξάνδρα «ήτον μαθήτρια του σοφωτάτου εχείνου Καρυοφύλλη, και τόσον επροχώρησεν εις τα ελληνικά και έγινεν ονομαστή, οπού ήρχοντο περιηγηταί από την Ευρώπην και εσυνομιλούσαν μαζί της και εθαύμαζον την σοφίαν της»¹². Αν ο Δαπόντες πριν από το ρήμα «ήρχοντο», επρόσθετε το επίρρημα «όταν», τότε η πληροφορία του θα ήταν αληθοφανέστερη, και δεν θα είχαμε ανάγκη να προσφύγουμε και στην επόμενη, η οποία, όσο και να οφείλεται σε έναν αξιοπιστότερο μάρτυρα, τον διδάσκαλο της Πατριαρχικής Ακαδημίας Ιάκωβο Μάνο τον Αργείο, μειώνεται όμως κατά την αξία, επειδή προέρχεται από τον επικήδειο στον γιο της Αλέξανδρο. «Ην γαρ ου μόνον αναγινώσκειν ειδύια γράμματα», μας πληροφορεί ο Μάνος, «κατά τας πλείους των γυναικών, αλλά και τον νουν αναλέξασθαι των ων εγίνωσκεν και συνιέναι καλώς και τοις ἄλλοις εκδηλούν· την γαρ ελλάδα φωνήν ούτως ακριβώς επεπαίδευτο, ώστε τας ρυθμῷ πεποιημένας και εμμέτρους ποιήσεις, τους τε κατά ρήτορας λόγους και τας καταλογάδην πάνυ γλαφυρώς και εντέχνως συντεθείσας ιστορίας ραδίως και νοείν και εξηγείσθαι· ουδ' η θουκυδίδειος συγγραφή, ουδ' η του Ξενοφώντος ιστορία το οξύ της εκείνης διανοίας διέφυγεν· ου μην αλλά και φιλοσοφίας ήφατο, και την θεωρίαν των όντων επλούτησεν η γυνή, ει γε χρη λέγειν γυναίκα την αρρενόφρονα και τας φρένας ανδρός κεκτημένην εν τη του θήλεος φύσει, της Γιπατίας ουδέν εν τῷ φιλοσοφείν ἐλαττον σχούσαν»¹³.

Η εικόνα, όμως, που σκιαγραφείται τώρα για την καλλιεργημένη Φαναριώτισσα του 18ου αιώνα, παίρνει ευρύτερες διαστάσεις· ξεφεύγουν από την αυστηρότητα της κλασικής παιδείας και μας πλησιάζουν —φυσικό, άλλωστε— στο πνεύμα μιας κοινωνικότερης γυναικείας παρουσίας. Οφείλεται σε πρόσωπο του περιβάλλοντος της Κυρίας Τυανίτη, τον προαναφερθέντα μικρανεψιό της Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, ο οποίος μας πληροφορεί ότι «αι πλείσται και ωμίλουν την Γαλλική, ήσαν δε επιτήδειοι εις την ευρωπαϊκήν μουσικήν, τον χορόν, την ιχνογραφίαν και άλλας πολυτίμους τέχνας. Είχον τρόπους χομφούς άνευ επιτηδεύσεως, και γλυκείς άνευ μικροπρεπείας, αναμιγνύουσαι δε τα ελληνικά, ανατολικά και

11. M. I. Γεδεών, «Ρωξάνη Σχαρλάτου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4 (1884) 505 κ.ε.

12. Δαπόντες, «Ιστορικός Κατάλογος», στο K. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 3 (1872) 166.

13. Γεδεών, ί.π., 507.

ευρωπαϊκά ήθη απετέλουν μίγμα πλεονεκτημάτων, χαρίτων και αρετών τερπνότατον και αρχούντως σπάνιον»¹⁴. Παρ' όλη την δικαιολογημένη εξιδανίκευση που μοιάζει να επιτηδεύεται μέσα από την εξισορρόπηση των αρετών τους ο απομνημονεύματογράφος Νερούλος, πιστεύω ότι δεν θα αδικούσαμε το πνεύμα της εποχής, αν θεωρούσαμε πως είμαστε πολύ χοντά στις Γαλλίδες Femmes précieuses του 17ου αιώνα. Τέλος, είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, έχουμε την μαρτυρία ενός από τους οικειοτέρους του περιβάλλοντός της, ο οποίος, αν και την συναναστρέφεται στα βαθιά της γερατειά —όπως θα δούμε στη συνέχεια— αναφερόμενος γενικότερα στις Φαναριώτισσες και αυτός, με την παρατήρηση ότι «αι ευγενείς αρχόντησσαι της Κωνσταντινουπόλεως εις την ομιλίαν των εφύλαττον συνήθως την φυσικήν εκείνην χάριν, και χομφότητα της γλώσσης του Αριστοφάνους και Ευριπίδου», καταλήγει ως παράδειγμα στο πρόσωπο της Τυανίτη: «Ος τις ευτύχησε να ακούσῃ μεταξύ όλων των άλλων Ευγενών και λαμπρώς αναθρεμμένων Γυναικών της Κωνσταντινουπόλεως, των οποίων εν γένει η οικιακή ομιλία είναι χαριεστάτη, την γλυκυτάτην ομιλίαν της μαχαρίτρας Κοκκόνας Τυανίτη Μαριώρας Ρίζου, και την φυσικήν ευφράδειαν της Δόμνας Ζαφείρας Καρατζά, εκείνος ημπορεί αδιστάκτως να ομολογήσῃ αυτήν την αλήθειαν»¹⁵.

Το συμπέρασμα, συνεπώς, από την σύντομη αυτή περιδιάβαση στη φαναριώτικη γυναικεία παρουσία, είναι ότι ο λόγος για τον οποίον εξαίρεται από την Εφημερίδα ο θάνατος της Κυρίας Τυανίτη, πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στην μαρτυρία του μικρανεψιού της Ραγκαβή, ότι «ην ο οίκος αυτής κέντρον φιλολογικόν». Φυσικά, έχουμε κάθε λόγο να αμφισβήτησουμε βάσιμα την συνέχεια της μαρτυρίας: «το μόνον τότε υφιστάμενον εν Βυζαντίῳ». Όπως δηλαδή παραθυμάται και μας πληροφορεί πως η μεγάλη του θεία πέθανε «κατά την αρχήν της παρούσης εκατονταετηρίδος»¹⁶, κατά ανάλογο τρόπο πιστεύει πως την εξαίρει, αν της αποδώσει μοναδικότητα στην κοινωνική παρουσία της στην Πόλη.

Ο Κοδρικάς συναναστρέφεται την Κυρία Τυανίτη στην Πόλη στο χρονικό διάστημα από το 1790 έως το 1797. Ιούνιο μήνα είναι η τελευταία αναφορά του στις Εφημερίδες, λίγο, προφανώς, πριν από τον θάνατό της: «Έλαβον την θλιβεράν είδησιν ότι η μαδ. Τυανίτη δεινώς έπασχεν»¹⁷. Ο ίδιος, όταν τον προηγούμενο χρόνο φάχνει για συγχατοίκηση στο Σταυροδρόμι, προσφεύγει τελικά στην Τυανίτη: «Ύστερον δε επρόβαλον αυτό τη μαδάμ Τυανίτη, ήτις διαφόροις τοις πάθεσι περί εμού χατεπολεμείτο. Πάθος μεν γυναικείας φιλαυτίας από ασθένειαν ίσως νοός, εννενηκοντούτις γαρ, έρωτα υπεκρίνετο· πάθος δε φιλοτιμίας φιλίαν αρίστην επραγματεύετο· πάθος δε έξεως φιλαργύρου βάρος εξόδων

14. Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι, 1870, 114.

15. Κ. Κοδρικάς, Μελέτη της κοινής Ελληνικής Διαλέκτου, Παρίσι 1818, 135.

16. Απομνημονεύματα, δ.π., 1, 12.

17. Επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, N.E.B. Εφμή, 1991, 186.

ακριβολογείτο· πάθος δε φυσικής δυσαρεσκείας ανησυχίαν υπεπτεύετο. Υπέρτερω δε πάθει πολιτικής φιλοδοξίας τα άλλα πάθη αντιταλαντεύουσα, έστερξε τέλος πάντων να συνοικήσωμεν εις Σταυροδρόμι»¹⁸. Αν, λοιπόν, βασισθούμε στην πληροφορία του Κοδρικά —που κατατίθεται φυσιολογικά στην προσπάθειά του να φυχογραφήσει την γηραιά φίλη του—, πρέπει να είχε γεννηθεί κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα της, επειδή —καθώς και ο Ευγένιος Βούλγαρης— καλύπτει πλήρως, βιολογικά, τον 18ο αιώνα.

Το σόι της το ξέρουμε. Πατέρας της είναι ο Μανουήλ Ρίζος (1665-1737), αξιωματούχος με τίτλο Μέγας Μπάνος. Αδέλφια της είναι ο Ιωάννης Ρίζος (1710 - περ. 1780), ο Αντώνιος Ρίζος (γενν. 1712) και ο Ιάκωβος Ρίζος (1716-1779). Συνεπώς αυτή είναι μεγαλύτερή τους. Ο πρώτος της αδελφός είναι ο γνωστός ως «Ρίζος ο του Μανέ» «δηλαδή, γιος του Μανώλη». Ήταν γιατρός και ποιητής, συγγραφέας της *Στοιχειομαχίας* (Βενετία, πρώτη έκδ. μάλλον 1746). Έχει σπουδάσει στην Πάδοβα, και το 1746 τον βρίσκουμε γραμμένο στο Πανεπιστήμιο του Leiden να παραχολουθεί μαθήματα φιλολογίας¹⁹. Ποιητής ήταν και ο Ιάκωβος, που είχε σπουδάσει και αυτός στην Ιταλία, ενώ για τον Αντώνιο δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες.

Το περιβάλλον, λοιπόν, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η μαδάμ Τυανίτη είναι φαναριώτικο και λόγιο. Κάποια προδιάθεση προς την λογιοσύνη πρέπει να είχε και η ίδια. Όσο όμως ξέρουμε, δεν μαρτυρείται καν κάποια συγκεχριμένη επίδοσή της, όπως συμβαίνει, π.χ., με άλλες Φαναριώτισσες, που δεν παραλείπει να τις μνημονεύσει ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός στην *Ιστορία* του, με συγκεχριμένες επιδόσεις μεταφραστικές. Είναι η Αικατερίνη Σούτσου, που μεταφράζει τις *Ομιλίες* του Φωκίωνα για την σχέση της ηθικής με την πολιτική (1765) του Γάλλου δημοσιολόγου Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785), η Ραλλού Αργυροπούλου, που μεταφράζει την *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* (1786) του σκωτσέζου ιστορικού John Gillies (1747-1836), οι θυγατέρες του Δημήτριου Σχινά, Ελένη και Αικατερίνη, η κόρη του Καλλιμάχη Ευφροσύνη, και συμπληρώνει, «αρχετές χυρίες από την Κωνσταντινούπολη, από τα Γιάννενα και από τα νησιά του Αρχιπελάγους»²⁰.

Άντρας της είναι ο γιατρός Γεώργιος Τυανίτης, για τον οποίον η μόνη συγκεχριμένη μαρτυρία που διαθέτουμε, ως προς τις σχέσεις του με τα γράμματα, είναι η αφιερωτική επιστολή του Ευγένιου Βούλγαρη προς αυτόν στην έκδοση της *Βοσπορομαχίας* του Μομάρς, την οποίαν είχε επιμεληθεί ο ίδιος στην Λειψία.

Ο γιατρός Γεώργιος Τυανίτης και η μαντάμ Μαριγώ Ρίζου πρέπει να είναι

18. Αυτόθι, 100.

19. Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία* 1 (1973) 256.

20. Έ.α., 167.

μάλλον εύποροι. Διαθέτουν δύο αρχοντικά, το ένα στο Σταυροδρόμι, «όπου εδρεύουσι όλων των ευρωπαϊκών εθνών αι πρεσβείαι, και όπου», κατά τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, «η διπλωματία έχει στημένα τα εργοστάσιά της»²¹, και ένα δεύτερο εξοχικό αυτό, στο Μπουγιούντερε, όπου —πάλι κατά τον ίδιον— «οι πρέσβεις ιδίως των ξένων Δυνάμεων σπεύδουσιν όσον ενωρίτερον δυνηθώσι κατά το έαρ, να συμπνίξωσιν εν τη δροσοβόλῳ και καθαρῷ αυτού αιμοσφαίρᾳ τας φροντίδας όσαι τους βασανίζουσιν εν Σταυροδρομίῳ»²². Όταν πρωτοαναφέρει ο Κοδρικάς στις *Εφημερίδες* του την Μαδάμ Τυανίτη, δηλαδή τον Απρίλιο του 1790, πρέπει να είναι μάλλον ξεπεσμένη. Έχει περάσει τα 80, ο άνδρας της έχει πεθάνει, και από τα αδέλφια της ίσως απομένει εν ζωή ο Αντώνιος, υπέργηρος όμως και αυτός. Υπάρχουν, βέβαια, απόγονοι, αλλά ο παλιός χύλος, που θα τον ανασυνθέσουμε στην συνέχεια, έχει πια σβήσει.

Το πρώτο και κύριο αρχοντικό στο Σταυροδρόμι πρέπει να βρίσκεται σε πολύ καλή θέση, και μάλλον στην κεντρική οδό, γιατί, όπως τεκμαίρεται από την μαρτυρία του Κοδρικά, εκεί μαζεύονταν πολλοί γνωστοί για να παραχολουθήσουν τις δημόσιες τελετές. «Έγινε το αλάγι του αμπασσαδόρου της ρεπούπλικας των Φραντζ. με μεγάλην προπομπήν, όπερ εεσεργιάνισα [=παραχολούθησα, χάζεφα] από τον οδά της μαδάμ Τυανίτη, συμπαρούσης και της μαδάμ Φρόδιν μετά της νουρλούδικης [=φανταχτερή, χτυπητή] Παπές, κόρης της, και των ετέρων τριών θυγατέρων της· ην δε και η του Μουρατζά χόρη μετά της οδηγού της μαδάμ Μιχέλ»²³. Αυτά τον Δεκέμβριο του 1796, ενώ τον Γενάρη του επομένου χρόνου ξαναμαζεύονται πάλι για ανάλογη περίπτωση. «Μετά την εκκλησίαν ανέβημεν εις Σταυροδρόμι διά να σεργιανίσωμεν την από το σεράγι επιστροφήν του πρέσβεως της Φράντζιας, όστις ην εις αντάμωσιν του βασιλέως ... Παρήσαν δε εις το σπίτι της μαδάμ Τυανίτη και η φαμηλία του Μουρατζά, μηνύστρου της Σβετζίας, και άλλαι»²⁴.

Η μαδάμ Τυανίτη, παρά την ηλικία της και τα δύσκολα οικονομικά της, αφού —όπως είδαμε— δέχεται την συγχατοίκηση του Κοδρικά στο Σταυροδρόμι και για λόγους οικονομικούς, συντηρεί και τα δύο αρχοντικά και πηγαινοέρχεται σε αυτά. Διατηρεί ακόμη κάποιο κοινωνικό χύλο, και με ξένους διπλωμάτες πάντοτε, ενώ δεν έχει πάφει να ανακατεύεται και σε ό,τι πρέπει να ήταν η προσφιλέστερη φαναριώτικη γυναικεία απασχόληση της εποχής, το προξενιό. Τον Δεκέμβριο του 1795 ο Κοδρικάς υφίσταται κάποια στιγμή των μεγάλων επιδιώξεων του τον εκβιασμό ενός ανοίκειου προξενιού. «Έγώ δε ήκουα ταύτα πάντα», εξομολογείται, «και τα υπέρ και τα κατά, μετά δεινοπαθείας, μην ιξεύρωντας τι να αποφασίσω και έχων επί πάσι την χαρδίαν μου προλέγουσάν

21. *H Κωνσταντινούπολις* 2 (1862) 66.

22. Αυτόθι, 168.

23. *Εφημερίδες*, έ.α., 111.

24. Αυτόθι, 115.

μοι ότι δεν γίνεται». Στην χρίσιμη αυτή στιγμή πέφτει και η παρέμβαση της μαδάμ Τυανίτη. «Ήν δε επί πάσι», τονίζει με την ιδιάζουσα ακριβολογία που χαρακτηρίζει το συγγραφικό ταλέντο του Κοδρικά στις αποτυπώσεις αυτές της καθημερινότητας που είναι οι Εφημερίδες του, «και η μαδάμ Τυανίτη, παραχεινούσα με τα μέγιστα εις το να στέρξω και προτείνουσά μοι όσα μοι εχ τούτου απόχεινται μοι καλά»²⁵.

Είναι χρίμα, αλήθεια, ότι τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα για να πλησιάσουμε ψυχογραφικά την μαδάμ Μαριώρα Τυανίτη μάς έρχονται από μιαν εποχή τόσο μεταγενέστερη. Και λέω μεταγενέστερη, όχι επειδή η ίδια βρίσκεται απλώς στην ηλικιακή κάμψη της, αλλά επειδή —καθώς θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε στην συνέχεια — η εποχή της μεγάλης ακμής της πρέπει να πέφτει τουλάχιστον τριάντα χρόνια πριν. Η φήμη όμως που την συνοδεύει και σε αυτήν την ηλικία ακόμη είναι τόσο έντονη, ώστε έρχεται να αιτιολογήσει την αναγγελία του θανάτου της από την Εφημερίδα η βεβαίωση του ίδιου του Κοδρικά. Τον Ιούλιο του 1795, ενώ ήδη έχει αναφερθεί επανειλημμένα στο πρόσωπό της, με την χρήση των φράσεων «εγεύθην», «εκοιμήθην» στο αρχοντικό της στο Σταυροδρόμι είτε στο Μπουγιούντερε, αισθάνεται την υποχρέωση να την παρουσιάσει κιόλας: «Άυτη ήν η περίφημος κοκκόνα Μανέ, επίσημος διά τα μεγάλα της προτερήματα, και άκραν πολίτικαν»²⁶. Δύο λέξεις χρειάζονται εδώ σχολιασμό: «επίσημος», που σημαίνει διάσημη, και «πολίτικα», που σημαίνει —σύμφωνα εδώ με την ερμηνεία που δίνει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος στο Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου — «το καλόν και ευγενικόν φέρσιμον, η ευγένεια». Ο προσεκτικός όμως αναγνώστης θα έχει ήδη επισημάνει ότι το τελευταίο αυτό επίθετο χρησιμοποιείται και στην ανταπόκριση της Εφημερίδας.

*

Στα αρχοντικά της λοιπόν στο Σταυροδρόμι και στο Μπουγιούντερε συναντάμε, για τελευταία φορά πλέον, την Κυρία Τυανίτη. Η εποχή του σαλονιού της μάλλον έχει περάσει, απομένει μόνον η φήμη του και η φήμη της. Τι ήταν όμως ένα φιλολογικό σαλόνι της εποχής στην Κωνσταντινούπολη; Ήταν στην χυριολεξία φιλολογικό ή το αποχαλούμε εμείς έτοι σήμερα συμβατικά, επηρεασμένοι από τα ευρωπαϊκά δεδομένα; Η Γαλλία, που εδημιούργησε τον θεσμό, είχε να επιδείξει μακρά παράδοση —ανάγεται στις αρχές του 17ου αιώνα— που διατηρήθηκε δύο περίπου αιώνες. Μετά το 1650, όταν η μόδα των σαλονιών γίνεται μανία, εξαπλώνονται όχι μόνον στο Παρίσι (όπου υπολογίζονται γύρω στα 40) αλλά και στην επαρχία. Σβήνει με την Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντιους πολέμους. Ο νέος αυτός θεσμός έλαβε τέτοιαν ανάπτυξη

25. Αυτόθι, 96.

26. Αυτόθι, 91.

στην χώρα αυτή, ώστε γρήγορα επιβλήθηκε η διάχρισή τους σε θεματικές κατηγορίες, είτε δηλαδή σε διαφορετικά σαλόνια είτε σε διαφορετικές ημέρες για το ίδιο σαλόνι. Η Αγγλία συναγωνίσθηκε τον θεσμό, και προς το τέλος του Διαφωτισμού και η Γερμανία.

Δύο παράγοντες εγέννησαν το σαλόνι: από την μια μεριά η ανάγκη των ανθρώπων να αποστασιοποιηθούν από την ανάγνωση και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Παίρνουν έτσι την συνήθεια να συγχεντρώνονται στα καφενεία και στις λέσχες (αγγλική συνήθεια), και δημιουργούν τις ιδιωτικές μορφωτικές εταιρίες, γνωστές συνήθως ως ακαδημίες. Αυτοί οι τόποι συνάθροισης, που αντικαθιστούν πλέον την παλιά ηγεμονική αυλή, γίνονται τώρα χώροι διάδοσης της ενημέρωσης, και συζήτησης. Από την άλλη μεριά, ανεβαίνει κοινωνικά η γυναίκα. Στην Γαλλία, η μαρχησία de Rambouillet (1588-1665) αρχίζει το 1608 να μαζεύει στο σαλόνι της τα μέλη μιας εκλεκτής κοινωνίας, όπου διαβάζουν στίχους, θεατρικά έργα, και παίζουν έργα και μουσική. Η γυναίκα ως οικοδέσποινα με την παιδεία της, την ομορφιά της, το πνεύμα και το γούστο της, θα συγχεντρώσει και το ανδρικό φύλο, και πολύ γρήγορα οι παλαιότερες ακαδημίες —χωρίς να καταλύνονται— παίρνουν τώρα την κοσμική τους έχφραση με την μορφή του σαλονιού²⁷. Στον 18ο αιώνα η εποχή ευνοεί ιδιαίτερα τον θεσμό: «Ο, τι ήταν τα σαλόνια για τις συντροφιές των λογίων και των φιλοσόφων, του Παρισιού, οι λέσχες, τα καφενεία, οι φιλολογικές και επιστημονικές εταιρίες ήταν για τους συγγραφείς και τους επιστήμονες σε άλλα μέρη της Ευρώπης ... Και καθώς ο Διαφωτισμός μόνον πολύ σπάνια ήταν ένα πανεπιστημιακώς επικεντρωμένο φαινόμενο, σε τέτοιο περιβάλλον το κίνημα βρήκε την πιο συχνή έχφρασή του»²⁸.

Από ολόχληρη αυτή την κίνηση θα ακούσουμε κάποιους απόχους και στον ελληνικό χώρο. Γνωρίζουμε την ύπαρξη τουλάχιστον μίας ακαδημίας στην Κρήτη. Είναι οι Stravagandi (οι Υπερβολικοί) του Χάνδαχα, που κατά περίεργο τρόπο η ίδρυσή της «συμπίπτει περίπου με την περίοδο της φοβερής πανούχλας, που παρέλυσε την ζωή του νησιού από το 1592 έως το 1595»²⁹. Και αν δεχθούμε τις απόψεις του Νίκου Παναγιωτάχη ότι «πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι πολιτιστικά ο Χάνδαχας τον 16ο αιώνα, δε βρισκόταν σε κατώτερη μοίρα από καμιά ιταλική πόλη με τον ίδιο πληθυσμό»³⁰, και ακόμη ότι «βρισκόμαστε κοντά στην αλήθεια, αν θεωρήσουμε ότι μέλη της Ακαδημίας ήταν οι περισσότεροι από τους φιλόμουσους και πλούσιους αριστοχράτες αστούς του Χάνδαχα,

27. Η σχετική βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί πρόχειρα τα λήμματα των σχετικών λεξικών, όπως π.χ. το *Dictionnaire des Litteratures*, Παρίσι, Larousse 1986.

28. *The Blackwell Companion to the Enlightenment* (έργο ομαδικό), Λονδίνο 1991, 495.

29. N. M. Παναγιωτάχης, «Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο», Θέατρο 5, τεύχος 27-28 (1966)

40.

30. Αυτόθι, 46.

ό, τι δηλαδή ίσχυε και για τις πόλεις της Ιταλίας»³¹, πρέπει τότε να πεισθούμε, πως δεν πρόκειται για συμπτωματικό φαινόμενο.

Στον 18ο αιώνα, εξάλλου, και συγχειριμένα το 1744, ο Άγγλος περιηγητής Alexander Drummond περιγράφει, με αφορμή την ίδρυση από μέρους του τεκτονικής στοάς στην Σμύρνη (της πρώτης στην Ανατολή), μια κοσμική συγκέντρωση στο σπίτι του Άγγλου προξένου: «Αυτή την εποχή του καρναβαλιού πραγματοποιούν μια συγχέντρωση, την οποία (χαθώς βρίσκεται στην παιδική της ηλικία) θα ήταν σκληρό να κριτικάρω, δεδομένου ότι όλες οι γυναίκες είναι ντόπιες, όπου η ευγένεια και οι πραγματικοί καλοί τρόποι είναι άγνωστα». Και στην συνέχεια μας δίνει τις εντυπώσεις του: «Ο χύριος πρόξενος Crawlly μου έχανε την τιμή να με παρουσιάσει κατά την πρώτη βραδιά αυτής της συγχέντρωσης. Και επειδή είχα ιδρύσει στον τόπο μια στοά ελευθέρων τεκτόνων, οι κυρίες είχαν βάλει με τον νου τους παράξενες ιδέες για το άτομό μου: κάποιος παπάς, δηλαδή, με παρέστησε σε αυτές σαν μάγο πρώτου μεγέθους, που είχε τον διάβολο στην εξουσία του και ανάσταινε τους νεκρούς με τα σατανικά του ξόρκια. Αυτές οι φοβερές προκαταλήψεις, αντί να τρομάξουν τις κυρίες, συνετέλεσαν απλώς να τους κινήσουν την περιέργεια. Έτσι, μόλις εμπήκα στην αίθουσα, με επιθεώρησαν από την κορυφή ως τα νύχια με αληθινά γυναικείο ενδιαφέρον. Αφού ικανοποίησαν την όρασή τους με την εξαιρετικά λεπτόλογη αυτή εξέταση, εσχημάτισαν, φαίνεται, την εντύπωση ότι δεν διαφέρω και πολύ από τα άλλα τέκνα του Αδάμ. Εξοικειώθηκαν μάλιστα τόσο πολύ με το παρουσιαστικό μου, ώστε μια από αυτές ξεθαρρεύτηκε σε τέτοιο βαθμό που θέλησε να χορέψω μαζί της. Όταν εβγήκε σώα και αβλαβής από τον χορό, συνέχεια με εζήτησε κάποιο άλλο πλασματάκι, όμορφο και ανθηρό. Μαζί χορέψαμε επτά μενουέτα στο διάστημα της βραδιάς»³².

Μια τρίτη ούμως περίπτωση, όπως την αφηγείται ο Pouqueville, μπορεί να ολοκληρώσει την εικόνα από την μικρή αυτή περιδιάβαση στον χώρο και στον χρόνο. Βρίσκεται στην Πρεμετή: «Μαχάριζα τον εαυτό μου που ξαναβρέθηκα ανάμεσα στους ανθρώπους, όταν έχανε την εμφάνισή του ένας σεβάσμιος γέροντας που με χαιρέτησε γαλλικά και με τόση φιλοφροσύνη, ώστε για μια στιγμή έμεινα χωρίς να μπορώ να του απαντήσω. Καθώς ήταν κουφός, έβγαλε ένα ακουστικό κέρας και έτσι μπόρεσα να συνομιλήσω μαζί του. Μου αφηγήθηκε τα ταξίδια του στην Γαλλία και την διαμονή του στο Παρίσι. Εχεί σύχναζε στο Café Procope, όπου είχε γνωρίσει τον Diderot, τον Dalembert, τον Freret, και τους ανθρώπους των γραμμάτων του περασμένου αιώνα. Απάγγελνε τους στίχους του Racine, του Corneille, του Voltaire, και χωρίς ματαιόδοξη επίδειξη γνώσεων, μου απέδειξε ότι εγνώριζε αρκετά καλά την λογοτεχνία μας. Μου

31. Αυτόθι, 48.

32. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων*, 1988, 42.

μίλησε για τις Βερσαλλίες και για τον βασιλιά της Γαλλίας με πολύ τρυφερό αίσθημα: και επειδή του εξέφραζα την απορία μου για την επιθυμία του να θελήσει να εγκατασταθεί σε μια χώρα βάρβαρη, αφού είχε γνωρίσει την Γαλλία, μου απάντησε: "Στην Πρεμετή είδα το φως· κι ο φρόνιμος κι ο προνοητικός ἀνθρωπος μπορεί παντού να είναι ευτυχής· ως προς αυτό είμαι ένα αναμφισβήτητο παράδειγμα. Είδα τον λαμπρότερο πολιτισμό, έζησα ανάμεσα στον πιο ευγενικό λαό του κόσμου, και παρ' όλα αυτά επιθύμησα να επιστρέψω στην πατρίδα μου. Δεκαπέντε χρόνια υπηρέτησα ως διερμηνέας του Αλή πασά, χωρίς ούτε να φανεί αχάριστος απέναντί μου, ούτε και να μ' ευνοήσει ιδιαίτερα"»³³.

Είναι, φυσικά, αυτονόητο πως και οι τρεις αυτές μαρτυρίες μένουν απλές μαρτυρίες και μόνο για το θέμα μας, χωρίς να οδηγούν πουθενά. Μόνη η γνώση της κοινωνικής ζωής και των τόπων συναναστροφής στον δυτικό κόσμο δεν μπορούσε να αποτελέσει αιτία για αντίστοιχες λειτουργίες στην Κωνσταντινούπολη, είτε σε άλλα αστικά κέντρα. Ο ταξιδεμένος και εξευρωπαϊσμένος ντόπιος, είτε ο ευρωπαίος ταξιδιώτης και διπλωμάτης που φέρνουν ζωντανή την σχετική πληροφόρηση μπορεί να εκφράζουν μιαν ανάλογη επιθυμία, δεν μπορεί όμως κατά κανέναν τρόπο αυτή και μόνον να αρκέσει για την εισαγωγή του θεσμού στην νεοελληνική κοινωνία, όσο κι αν φαινόταν δελεαστική η πρόταση. Το πολύ —όπως διαπιστώσαμε, άλλωστε— το σαλόνι να εξυπηρετήσει φυχαγωγικές ανάγκες του ξένου στοιχείου ειδικά, με κάποια συμμετοχή και του ελληνικού. Για να λειτουργήσει όμως ο θεσμός ως πρωτοβουλία και πραγματικότητα νεοελληνική, ήταν απαραίτητο να έχουν, τουλάχιστον, προηγηθεί και προϋποθέσεις αντίστοιχες προς τις ευρωπαϊκές: η αναγκαιότητα της πνευματικής επιχοινωνίας και η ανάλογη παρουσία της γυναικείας.

Καταρχήν η επιχοινωνία. Αν δεχθούμε μια συμβατική χρονία, δηλαδή τα μέσα του 18ου αιώνα, ως την περίοδο όπου γεννιέται ενδεχομένως το σαλόνι στην Πόλη, πέφτουμε σε μιαν εποχή όπου μπορούμε να αναφερθούμε σε ορισμένα δεδομένα. Το βιβλίο, είτε ελληνόγλωσσο είτε ξένο, βρίσκεται σταθερά στα χέρια τουλάχιστον μιας μερίδας της αστικής κοινωνίας με εκπροσώπους από την λογιοσύνη, τον κλήρο, τους Φαναριώτες, ως και στον εμπορικό κόσμο ακόμη. Πρέπει να υπομνησθεί εδώ ότι για την λειτουργία του θεσμού δεν απαιτούνται μεγάλοι αριθμοί· ο μέσος όρος είναι γύρω στα δέκα άτομα. Υπολογίσθηκε λοιπόν έτσι ότι η Γαλλία στην περίοδο της ακμής του σαλονιού δεν συγκέντρωσε σε σύνολο περισσότερο από 6.000-8.000 άτομα.

Τα ενδιαφέροντα, μέσα στο γενικότερο και οξύτατο πνεύμα του αιώνα, έχουν πληθυνθεί, η πληροφόρηση έχει επιταχυνθεί και κατά κάποιο τρόπο οργανωθεί, και φυσικά αντίστοιχα έχουν αυξηθεί και τα προβλήματα. Χωλαίνει όμως η ενημέρωση: απουσιάζει ο τύπος. Η μόνη σχετική πληροφόρηση που

33. Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο (έργο ομαδικό), Ο.Μ.Ε.Δ., 1968, 125.

μπορεί να προέλθει από τον ξένο, και φτωχή πρέπει να είναι και συμπτωματική, και, το σπουδαιότερο, να μην αφορά στα ελληνικά πράγματα. Από την άλλη μεριά, η κοινωνία αυτή της Πόλης ζούσε έως τώρα έντονα όλα τα ζητήματα, όσα γενούνται η καθημερινότητα: από τα θέματα όσα έχουν σχέση προς την εξουσία και την οικονομική ζωή, έως θέματα θρησκευτικά, εκκλησιαστικά, εκπαιδευτικά, φιλολογικά, κοινωνικά, πολιτικά κ.ά., όσα ξέρουμε ότι συνθέτουν την ζωή ενός κοσμοπολίτικου κέντρου —του πιο πολυάνθρωπου της Ευρώπης στον 18ο αιώνα— καθώς η Κωνσταντινούπολη. Για ένα μέρος όμως από την καθημερινότητα αυτή δεν υπήρχε πρόβλημα επικοινωνίας. Την είχαν είτε στην πλήθουσα αγορά είτε στις κατ' ιδίαν συνομιλίες. Την είχαν ακόμη —απόδειξη της αναγκαιότητας για επικοινωνία— μέσα από δύο κανάλια: το πρώτο είναι το σατιρικό κείμενο, που κυκλοφορεί κυρίως χειρόγραφο και αναφέρεται σε γενικού ενδιαφέροντος κοινωνικά θέματα, ενώ το άλλο είναι ένα είδος που εγνώρισε ξεχωριστή ακμή: η γνωστή μας ριμάδα, στην οποία περνάει σε στιχηρή μορφή σε ολιγοσέλιδο έντυπο το μεγάλο κοινωνικό γεγονός της πρωτεύουσας.

Το έντυπο όμως αυτό έχει το ευρύτερο κοινό ως αποδέκτη. Το σαλόνι θα το προκαλέσουν άλλοι ουσιαστικότεροι λόγοι, και αφορά σε περιορισμένο καλλιεργημένο κοινό: χρειάζεται καταρχήν να δημιουργηθεί η δυνατότητα επικοινωνίας του ντόπιου στοιχείου επί ταυτώ και με άτομα από άλλη προέλευση, κυρίως ευρωπαϊκή. Στα όσα δηλαδή ήδη αναφέραμε —λόγιοι, κληρικοί, Φαναριώτες, έμποροι— προστίθεται τώρα και μια νέα κατηγορία, οι ξένοι διπλωμάτες, και συμπτωματικά το ξένο μονιμότερο (έμποροι κλπ.) ή και διαβατικό στοιχείο (ταξιδιώτες κ.ά.). Οι ίδιοι, φυσικά, έχουν και καλλιεργούν μεταξύ τους, όπως αναφέραμε, το δικό τους σαλόνι. Τώρα όμως τους παρέχεται η ευκαιρία να συμφυρθούν, όχι τυχαία και συμπτωματικά πλέον, αλλά συστηματικότερα, και προς τους κατά τεκμήριο αξιότερους εκπρόσωπους της ελληνικής κοινωνίας, με τους οποίους, άλλωστε, έχουν εν μέρει σχετισθεί, μέσα από την διερμηνεία. Αυτή η πρώτη επικοινωνία είναι και η ευκολότερη να πραγματοποιηθεί. Μια απλή όμως έως τώρα κοινωνική συναναστροφή παίρνει εντελώς διαφορετικό αλλά και ουσιαστικό χαρακτήρα πλέον.

Ο δεύτερος λόγος αποτελεί τον νεωτερισμό: το βιβλίο στην πρώτη αυτή φάση που περνάει στο νεόκοπο νεοελληνικό αναγνωστικό κοινό, όσο περιορισμένο και να είναι αυτό, εκφράζει την αναγκαιότητα. Θα αργήσει πολύ έως ότου μετατραπεί σε κοινωνική ανάγκη. Το διάβασμα, συνεπώς, τώρα δεν αποτελεί απλό ερέθισμα για την σκέψη του αναγνώστη αλλά αφορμή να γονιμοποιηθεί στην συνείδησή του η σκέψη του συγγραφέα, μέσα όμως από τον δικό του κόσμο, είτε αυτός είναι πραγματικός είτε θεωρητικός. Μια παρόμοια όμως διεργασία δεν μπορεί να αποδώσει, αν ο αναγνώστης κλειστεί ερμητικά στον εαυτό του. Η έλλειψη αναγνωστικής εμπειρίας —νεοφύτιστος όπως είναι— τον οδηγεί αυτόματα προς τα έξω, προς την επικοινωνία. Ο κατ' ιδίαν αναγνώστης χρειά-

ζεται τώρα να μεταφέρει σε χάποιον άλλον αναγνώστη την πολυχρωμία των εντυπώσεών του, ώστε να τις δοξιμάσει μέσα από την ασφάλεια που του παρέχει η ανθρώπινη επικοινωνία.

Γιατί όμως σε όλη αυτή την διαδικασία είναι απαραίτητη η παρουσία της γυναικάς; Η απάντηση που παίρνουμε σήμερα, δεν είναι ερμηνευτική, είναι απλώς ιστορική, και οφείλω να ομολογήσω ότι προσωπικά μού αρκεί για την περίπτωση: «Τα παρισινά σαλόνια του 18ου αιώνα», μεταφράζω από το σχετικό λήμμα πρόσφατου λεξικού του Διαφωτισμού, «απέβησαν οι καταλύτες για πολιτικές και πνευματικές ροπές διαδίδοντας νέες ιδέες, ενώ ταυτόχρονα καλλιεργούσαν την τέχνη για πνευματικές συζητήσεις». Και το άρθρο συνεχίζει για την θέση της γυναικάς: «Σε όλα τα σαλόνια η κεντρική μορφή ήταν η οικοδέσποινα, συχνά μια ωριμη κυρία με ταλέντο και χύρος. Η προσωπική της έλξη και η κοινωνική της φιλοδοξία, οι οργανωτικές της ικανότητες, η ευφυία της, το πνεύμα της και το χαλό γούστο της διαμόρφωσαν την ατμόσφαιρα»³⁴. Από την στιγμή λοιπόν όπου, για λόγους τους οποίους δεν είναι εύχολο να διερευνήσουμε από την θέση αυτή, η θέση της Φαναριώτισσας παίρνει την ιδιαιτερότητα στην οποίαν αναφερθήκαμε ήδη, θεωρώ ότι ολοκληρώνεται το φάσμα των διεργασιών που ήταν απαραίτητο ώστε να εμφανισθεί ο θεσμός και στην Πόλη, που στο κάτωχτω δεν έχει τίποτε να ζηλέψει ως συγχρότηση για την λειτουργία του θεσμού, τουλάχιστον από τις επαρχιακές πόλεις της Γαλλίας.

*

Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις σε ό,τι αφορά στην ιστορία του θεσμού γενικότερα, αποτελούν και μια προειδοποίηση για τον αναγνώστη, να μην προσδοκά περισσότερα από όσα υπόσχεται ο τίτλος του δοκιμίου αυτού. Η καθιέρωση του σαλονιού ως πνευματικού κέντρου στον ευρωπαϊκό χώρο πέρασε ασφαλώς από μακρά κοινωνική διαδικασία, σε άμεση συνάρτηση προς την αντίστοιχη κοινωνική εξέλιξη της γυναικάς. Η ιστορία όμως έχει διδάξει ότι η παρουσία αντίστοιχου μεταγενέστερου θεσμού σε μιαν άλλη χώρα, δεν συνεπάγεται και ανάλογη ή ανάλογες διαδικασίες για την χώρα αυτή. Ο θεσμός μεταφυτεύεται από μίμηση, επειδή βρίσκει κατάλληλο έδαφος. Αυτό πιστεύω ότι διαπιστώθηκε ήδη για την Κωνσταντινούπολη. Η παρουσία της μαντάμ Τυανίτη, με τις ξεχωριστές και αρμόζουσες για την περίπτωση αρετές, απλώς επιτάχυνε την μεταφορά και την εδραίωση του θεσμού στην πρωτεύουσα. Επόμενη, λοιπόν, φάση είναι να περάσουμε τώρα στο ίδιο το σαλόνι: τα πρόσωπα που θα συναντήσουμε, καθώς και τα θέματα που συζητιούνται, ελπίζω να μας επιτρέψουν να διαπιστώσουμε, πόσον ο νεόφερτος αυτός συρμός μπορούσε να γίνει βιώσιμος στην φαναριώτικη κυρίως κοινωνία της μεγάλης αυτής κοσμοπολίτικης πρωτεύουσας.

34. Έ.α., 417.

Και αυτές όμως οι παρατηρήσεις με υποχρεώνουν πάλι σε μια δεύτερη προειδοποίηση προς τον αναγνώστη. Ούτε τα πρόσωπα ξέρουμε στην ολότητα ούτε και τα θέματα. Η ιστορία σε παρόμοια περίπτωση είναι φυσικό να είναι φειδωλή για την εποχή, ως προς την καταγραφή σχετικών τεχμηρίων. Συνεπώς, όλη η σχετική διαδικασία που θα ακολουθήσει, θα έχει συλλογιστικό και συμπερασματικό χαρακτήρα.

Παρ' όλες όμως αυτές τις επιφυλάξεις πιστεύω ότι το όνομα του Ευγένιου Βούλγαρη αποτελεί την επιτυχέστερη επιλογή για να μας βοηθήσει να γνωρίσουμε και τους άλλους θαμώνες του σαλονιού της κυρίας Τυανίτη. Και καταρχήν, ας μην απορήσει ο αναγνώστης για την προσθήκη του «και». Ο Ευγένιος όχι μόνο θεωρώ ότι είναι το βασικό πρόσωπο για το σαλόνι αυτό, αλλά, αμφιβάλλω πολύ αν θα μπορούσε να ευδοκιμήσει ο θεσμός χωρίς την παρουσία του. Βρίσκεται στην Πόλη από το 1760. Έχει τερματίσει οριστικά τις σχέσεις του με την Αθωνιάδα· με κάποια, βέβαια, πικρία, όπως τουλάχιστον την εκδηλώνει, αρκετά χρόνια αργότερα, όταν εγκαταστημένος πια οριστικά στην Ρωσία μεταφράζει τα Γεωργικά του Βιργίλιου (1786). «Ο δε τοι Άθως, το εν Μακεδονίᾳ όρος», γράφει σε κάποιο σχόλιο της μετάφρασής του, «ο πάσιν ἔστιν γνωριμώτατος, ημίν δέ ποτε και συνήθης. Οἱ καὶ σχολήν εκείσέ τινα (ην Αθωνιάδα καλείν εχαίρομεν) πολλοίς μεν αγώσι, απλέτοις δε πόνοις καὶ καμάτοις, ους διά πενταετίαν ανέτλημεν, καὶ επέκεινα, συστήσαι σπουδάσαντες, μάτην εκοπιάσαμεν»³⁵. Το πέρασμά του όμως από την Αθωνιάδα, παρ' ότι το χαρακτηρίζει μάταιο —ύστερα από μακρά απόσταση χρόνου, είναι αλήθεια— ωστόσο έχει αυξήσει την φήμη του, με αποτέλεσμα, όταν, μετά την Αθωνιάδα, και ύστερα από σύντομη παραμονή στην Θεσσαλονίκη, θα καταλήξει στην Πόλη, η εκτίμηση που τον περιβάλλει —εντελώς δικαιολογημένη, άλλωστε— έχει αυξηθεί. Και όμως, από το μέγα και ευρύ φάσμα των έργων του— ο πολυγραφότερος λόγιος του 18ου αιώνα— δεν έχει ακόμη σχεδόν τίποτε δημοσιεύσει. Σαρανταπέντε χρονών τώρα· είναι όμως πια ολοκληρωμένη προσωπικότητα και η δράση του έχει λάβει πολλαπλές εκφάνσεις: διδάσκει, συγγράφει, ερευνά, κηρύττει, αναπτύσσει κοινωνική δραστηριότητα, καταγίνεται με την πολιτική. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1818, η επιστημονική αξιολόγησή του από τον Κ. Κούμα, τον αρμοδιότερο για την περίπτωση, δικαιολογεί, αν όχι τίποτε άλλο, τουλάχιστον την φήμη που πρέπει να τον συνοδεύει στην εποχή του: «Ο, τι υπήρξεν πρώτον εις την Αγγλίαν ο Βάχων, ό, τι ενήργησεν ἐπειτα εις την Γαλλίαν ο Καρτέσιος, και εφεξής εις την Γερμανίαν ο Λεϊβνίτιος· δλα ταύτα εάν είπης ότι εκατόρθωσεν εις ημάς ο Ευγένιος, δεν αποτυγχάνεις βέβαια την αλήθειαν»³⁶.

Στην Πόλη έχει καταλήξει με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Σεραφείμ Β'

35. Βλ. πρόχειρα Των Φώτων, έ.α., 127.

36. Αυτόθι, 126.

(1757-1761), ο οποίος φιλοδοξώντας να ανυψώσει την Πατριαρχική Ακαδημία από «σχολείον γραμματικών μαθημάτων» σε «σχολείον δια φιλοσοφικά και θεολογικά μαθήματα», «τον μέγαν εκείνον Ευγένιον μεταπεμφάμενος από Θεσσαλονίκης», μαρτυρεί ο Σέργιος Μαχαράιος, «υπερθαυμάζων και τιμών καθίστη διδάσκαλον της εν Κωνσταντινουπόλει σχολής, ώστε επί το τρίτον έτος της πατριαρχείας την παροικίαν του Φαναρίου Αθηνόπολιν κατεστήσατο. Εκεί γαρ Ευγένιος ο πολύς ην θεολογών, εκεί Δωρόθεος φιλοσοφών, εκεί ρητορεύων Κριτίας, εκεί Ανανίας τας λογικάς τέχνας διδάσκων, εκεί εσμός φιλοσόφων και φιλολόγων συμήνος και θεολόγων θίασος»³⁷. Από τους τρεις αυτούς συνεργάτες του Ευγένιου στην Σχολή, ο Ανανίας ο Αντιπάριος είναι εκείνος που διδάσκει τα γραμματικά μαζί με τον Νικόλαο Κριτία, ενώ ο Δωρόθεος ο Λέσβιος τα θεολογικά και τα φιλοσοφικά μαζί με τον Ευγένιο. Από τους τρεις ξεχωρίζει σαφώς, τόσο για την κοσμική του εμπειρία, όσο και για τις γενικότερες ανάλογες ικανότητές του, χυρίως στην υπηρεσία του στο Πατριαρχείο, ο Κριτίας. Αυτό είναι λίγο πολύ το χλίμα της σχολής.

Ο Σεραφείμ είναι, βέβαια, ο προστάτης του Βούλγαρη. Αμφιλεγόμενη μορφή, συμπαρασύρει στην πτώση του από τον πατριαρχικό θρόνο και τον Βούλγαρη από την Πατριαρχική Σχολή. Οι σχέσεις τους θα συνεχισθούν όμως και αργότερα: αυτός θα χειροτονήσει τον Ευγένιο Αρχιεπίσκοπο Σλαβινίου και Χερσώνας, στην Ρωσία, όπου είχε καταφύγει μετά την περιπέτεια των Ορλωφίκων. Αν όμως ο δεσμός του Βούλγαρη με τον Σεραφείμ δοκιμάζεται από τον χρόνο, ισχυρότερος φαίνεται να είναι ο δεσμός του Ευγένιου με την επιφανέστερη προσωπικότητα της εποχής, που είναι ο Ηγεμόνας Γρηγόριος Γκίκας ο Γ' (1724-1777). Δραγομάνος της Υψηλής Πύλης, εχρημάτισε αργότερα διαδοχικά ηγεμόνας της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Αιχμάλωτος των Ρώσων στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, αποκαθίσταται μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή στον θρόνο της Μολδαβίας, για να αποκεφαλισθεί τελικά από τους Τούρκους. Το όνομά του θα συνδεθεί εντονότατα με την παιδεία, τόσο κατά την παραμονή του στην Πόλη, όσο και στις Ηγεμονίες, όπως ενδεικτικά με την αναδιοργάνωση της Ακαδημίας του Ιασίου. Τα περισσότερα, εξάλλου, και τα σημαντικότερα από τα βιβλία που εκδίδονται στην εποχή του συνδέονται με το όνομά του: είτε είναι αφιερωμένα στο πρόσωπό του, όπως η Λογική του Βούλγαρη, ο Καθρέπτης των Γυναικών του Δαπόντε (στην γυναίκα του), η Φυσική του Θεοτόκη κτλ., είτε συνοδεύονται από την παρατήρηση «επί της ηγεμονίας», ή «αξιώσει του».

Με αυτές λοιπόν τις προϋποθέσεις που διαγράφονται για την πνευματική προσωπικότητά του, είναι πολύ φυσικό να δεχθούμε και την μαρτυρία πως είναι εκείνος που συνετέλεσε στην πρόσκληση του Βούλγαρη στην Πατριαρχική

37. Σάθας, Μεσ. Βιβλιοθήκη, έ.α., 229.

Ακαδημία, και πως ο Ευγένιος φιλοξενείται στο αρχοντικό του, όπου θα φιλοξενηθεί και ο άλλος προστατευόμενός του ο Νικηφόρος Θεοτόκης³⁸. Ακόμη δεν πρέπει να απορρίψουμε και την μαρτυρία, πως ο Ευγένιος έδινε μαθήματα όταν έμενε στο αρχοντικό του Γκίκα. Έτσι συγχροτείται τώρα σιγά-σιγά ο πνευματικός κύκλος γύρω από τον Ευγένιο στην Πόλη. Ήρθε όμως τώρα η ώρα να πλησιάσουμε ευχερέστερα στην οικογένεια Τυανίτη.

Ο Γρηγόριος Γκίκας παντρεύεται το 1754 την Αικατερίνη Ρίζου-Ραγκαβή, κόρη του Ιάκωβου Ρίζου-Ραγκαβή, αδελφού της Μαντάμ Τυανίτη. Ο Γρηγόριος γίνεται λοιπόν ανιψίος της. Εξάλλου, η αδελφή της Αικατερίνης, η Ρωξάνη Ρίζου-Ραγκαβή, παντρεύεται με τον εξάδελφο του Γρηγορίου, τον Αλέξανδρο Γκίκα. Αυτή η διπλή συγγένεια που θα συνδέσει τις δύο οικογένειες ενισχύει την πληροφορία πως ο Ευγένιος, κατά την διάρκεια της παραμονής του στην Πόλη, διέμενε στα αρχοντικά της μαντάμ Τυανίτη. Στην αφιερωτική επιστολή του προς τον σύζυγό της στα πρόλεγόμενα της *Βοσπορομαχίας* —στην οποία αναφερόμαστε στην συνέχεια— αστράφτει για μια ακόμη φορά (ύστερα από την μοναδική εκείνη γοητευτική φυσική και ζωική περιγραφή του περιβάλλοντος στην Αθωνιάδα, δέλεαρ προς τον Κυπριανό) το ταλέντο του καλλιεργημένου λόγιου, που όχι μόνο μπορεί να γενέται την γοητεία της φύσης —συντροφιά και ξεκουραση στο έργο του— αλλά και που ξέρει να δέχεται τον απόχοι από την πλούσια σχετική κληρονομιά που προσφέρει εκείνα τα χρόνια η Δύση. «Όταν εις τας ώρας της ανέσεως περιέρχεται εις το Μπουγιούχ-Δερέ το πάντερπνον Αρχοντικόν της ...», γράφει, και συνεχίζει στον ίδιο τόνο: «Όταν η ευγένειά της περιπατή εις το πολύδενδρον περιβόλι της, όταν αναβαίνη εις τα υψηλά και πολυέξοδα Σέτια του [=ο μακρύς καναπές στο μήκος του δωματίου], όταν περιέρχεται τους ωραίους και καρποφόρους εκείνους αμπελώνας, όταν διαβαίνη το υπέρ αυτού μικρόν, αλλά κατάσκιον και γλαφυρόν [=τερπνό] δάσος ή κάνει στάσιν εις τα χρυσταλλώδη νερά οπού παρέκει αναβρύουσιν, ή προχωρεί και κάθηται υπό την υψηλήν κουκουναριάν, ολόγυρα εις την οποίαν αι γλυκείαι αύραι, και οι λιγόπνοοι ζέφυροι παίζουσι και ζωογονούσιν, όθεν ωσάν εις εικόνα ζωγραφισμένα, εδώθεν βλέπει χωρία και περικαλλή κτίρια, εκείθεν όρη στολισμένα και λόφους, εκεί θάλασσαν, εκεί λιμένα, και άνω και κάτω να αρμενίζουσι τα πλοία»³⁹.

Αυτόν λοιπόν τον ανθρώπινο κύκλο γύρω από το ζεύγος Τυανίτη, κύκλο που έχει αρχίσει και αχνοδιαγράφεται, έχουμε πλέον την δυνατότητα να τον διευρύνουμε ακόμη. Τα στοιχεία που διαθέτουμε τώρα είναι πλούσια. Το 1766 ο Ευγένιος Βούλγαρης, μαχριά πια οριστικά από την ελληνική γη και εγκαταστημένος μόνιμα στην Γερμανία, αναλαμβάνει να επιμεληθεί στην Λειψία, όπου

38. Καλλιόπη 1 (Βιέννη 1819) 100.

39. Λειψία 1766, 3°.

διαμένει, την έχδοση ενός έργου με τον ακόλουθο τίτλο: *Βοσπορομαχία*, ήγουν φιλονικία Ασίας και Ευρώπης εις το Κατάστενον της Κωνσταντινουπόλεως, ποίημα συντεθέν κατά το αφνβ' Σωτήριον Έτος υπό του ποτέ ενδοξοτάτου και αξιοπρεπεστάτου χυρίου Σενιόρ Μομάρς, πρώτου δραγουμάνου του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως του Αυστριακού Κράτους. Νυν δε τύποις εκδοθέν μετά και δύο άλλων ποιηματίων ηθικών. Το έργο αυτό καθεαυτό λίγο μας ενδιαφέρει εδώ, πέρα ίσως από το γεγονός που σημειώνεται στην προσφώνηση Προς τον Φιλαναγνωστη, πως πρόκειται για ένα «βιβλιάριον οπού θεραπεύει την Μελαγχολίαν»⁴⁰. Πολύ περισσότερο μας ενδιαφέρει ο χύκλος των ανθρώπων που αναδύεται γύρω από την συγχρότηση του έργου. Είναι το περιβάλλον Βούλγαρης Τυανίτη.

Και καταρχήν ο συντάκτης. Ο Σενιόρ Μομάρς «είναι φραγκολεβαντίνος ίσως με ξενικό όνομα ή ξένος, εξελληνισμένος όμως και απόλυτα εγκλιματισμένος στην θετή πατρίδα του, την Πόλη. Άρχισε να στιχουργεί με την προτροπή —ίσως και με την συνεργασία— του φίλου του, ιατροφιλόσοφου Ιωάννου Ρίζου του Μανέ, γνωστού Φαναριώτη ποιητή, που μας άφησε κ' ένα σχοινοτενές στιχούργημα από 200 στίχους, την *Στοιχειομαχία*»⁴¹. Τον Ιωάννη Ρίζο τον έχουμε γνωρίσει ήδη: είναι αδελφός της Κυρίας Τυανίτη. Εκτός όμως από τα τρία ήδη γνωστά ονόματα, έχουμε στην διάθεσή μας τώρα και ένα τέταρτο: το όνομα του Οικουμενικού Πατριάρχη Καλλίνικου (1713-1792), ο οποίος μαρτυρεί τα ακόλουθα: «Την Βοσπορομαχίαν επιχειρήσαντος του σιόρ Μουμάρς, απελή δε καταλιπόντος αυτήν και οίον αναργάνωτον, ημείς εις τέλος ηγάγαμεν και ωργανώσαμεν, ήτις, ως εμάθομεν, και τύποις εξεδόθη εις Λειψίαν, επιστασίᾳ του διδασκάλου χυρ Ευγενίου Βουλγάρεως, τῷ 1766 εν τῇ τυπογραφίᾳ του Βρέιτκοπφ»⁴².

Αν όμως το όνομα του Μομάρς εκφράζει λίγο τον διπλωματικό χόσμο, μέσα στο ίδιο αυτό έντυπο προβάλλει μια ιδιαίτερα ξεχωριστή προσωπικότητα για την εποχή από τον χόσμον αυτόν, ο Άγγλος πρέσβης στην Πόλη James Porter (1746-1762). Ο Μομάρς, στα προλεγόμενα του έργου του, μνημονεύοντας τον μαχαρίτη τότε φίλο του Ιωάννη Ρίζο, στο οποίον πολλά όφειλε, όπως είδαμε, προκειμένου να τιμήσει την μνήμη του, παρατηρεί ότι στον θάνατό του «ο τότε εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβυς της Αγγλοβρετανικής Βασιλείας ο Εξοχώτατος Πόρτερ, έφτασε να είπη μεγάλη τη φωνή εμού παρόντος και ακούοντος, “ότι υστερήθημεν ένα υποκείμενον, του οποίου χρόνοι πολλοί πρέπει να περάσουν, ώστε να αξιωθεί των Ρωμαίων το γένος να λάβη τον όμοιον»⁴³. Με τον Porter όμως σχετίζεται άμεσα και ο Βούλγαρης, όπως μαρτυρείται από ανέ-

40. Αυτόθι, 6^ο.

41. Λ. Βρανούσης, *Οι Πρόδρομοι* [Βασική Βιβλιοθήκη 11] Αετός, 1955, 31.

42. Αυτόθι.

43. Ό.π., 5^ο.

δοτη επιστολή του προς τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ματθαίο: «Διατρίβων το δεύτερον τούτο έτος από της εκ του Ὄρους αναχωρήσεώς μου εν Κωνσταντινουπόλει, συνήλθον ποτε εις φιλολογικάς τινάς ομιλίας μετά του εξοχωτάτου πρέσβεως των Ἀγγλων, ανδρός φιλέλληνος καθ' υπερβολήν και ουδέν ήττον φιλεπιστήμονος, υφ' ου και την προτροπήν ἐλαβον εις το να γράψω τη ημετέρα Μαχαριότητι και μεθ' ικεσίας θερμής να την παρακαλέσω, δια να φροντίση όσον το δυνατόν να επιμεληθή εις την εκπλήρωσιν του ζητήματος αυτού περί της εξής υποθέσεως». Και στην συνέχεια μας πληροφορεί ότι ο πρέσβης ζητούσε την αντιγραφή ορισμένων επιγραφών⁴⁴.

Ο θάνατος όμως του Ιωάννη Ρίζου μας δίνει την ευκαιρία να προσθέσουμε ακόμη ένα όνομα στον γνωστόν μας πλέον κύκλο: είναι ο Ζαχύνθιος Κορνήλιος Ιωάσαφ, μαθητής παλαιός και γνώριμος του Βούλγαρη, ο οποίος εκφωνούσε κατά κανόνα τους επικήδειους λόγους των επιφανών Φαναριωτών κατά την εποχήν αυτή.

Αυτός ο σαφώς, πλέον, ονοματισμένος κύκλος δέχεται τώρα μιαν εντελώς απόρσιμη επικουρία για διεύρυνση, από ποιον άλλον, ασφαλώς παρά από τον άνθρωπο που καλλιέργησε σε υψηλό βαθμό το αισθητήριο να διερευνά το ιστορικό παρελθόν και μέσα από τις ανθρώπινες σχέσεις. Στα 1882 ο Μ. Ι. Γεδεών, παίρνοντας αφορμή από την παραμονή του Βούλγαρη στην Πόλη, θεωρεί σχόπιμο να μας πληροφορήσει ποιοι άλλοι γνωστοί λόγιοι βρίσκονται την ίδιαν αυτήν εποχή εκεί⁴⁵. Έτσι, εκτός από τον Ιωάσαφ Κορνήλιο, που τον εμνημονεύσαμε, βρίσκονται ακόμη: ο Κυπριανός ο Κύπριος, από τα πλέον αγαπητά του πρόσωπα, τον οποίον είχε προσκαλέσει στην Αθωνιάδα το 1756 με την πασίγνωστη εκείνη επιστολή όπου, όπως εσημειώθηκε ήδη, περιγράφει ειδυλλιακά την ζωή στην Αθωνιάδα· ο Γαβριήλ Καλλονάς, «διδάσκαλος του περίφημου Σταυράκη», παλαιός μαθητής του Ευγένιου και αυτός: ο Αναστάσιος Μουσπινιώτης, «συμβουλάτορας και διερμηνεύς» του ίδιου του Σταυράκη, παλιός μαθητής και αυτός του Ευγένιου στα Γιάννενα· ο Κωνσταντίνος Σιγούρος, αρχιδιάκονος των Πατριαρχείων, που μοιάζει να είναι συγγενής του Βούλγαρη. Και ο κύκλος των επώνυμων παρόντων την εποχή αυτή στην Πόλη μπορεί, έστω προσωρινά, να κλείσει, με ένα όνομα πολυδύναμο για την εποχή: από τον Αύγουστο του 1760 έως τον Ιούλιο του 1764 κατοικεδρεύει εκεί, «ώντας με το μέγα τίμιον ξύλον του Χλωροποτάμου και ζητώντας ελεημοσύνην», ο ιερομόναχος Καισάριος Δαπόντες. Τον Ευγένιο, όπως μαρτυρεί ο ίδιος, «όντα ιεροδιάκονον και ιεροχήρυκα εις το Πατριαρχείον» συναντάει «σε ένα αρχοντικό εις το τραπέζι στο Σταυροδρόμι», πιθανώς της Μαντάμ Τυανίτη, όπου «έλεγεν αυτός και εβε-

44. Ε.Β. 1334, 7'.

45. «Ευγένιος Βούλγαρεως, Ανέχοτος επιστολή προς τον Πατριάρχη Σεραφείμ Β', Εκκλησιαστική Αλήθεια 3 (1882) 58.

βαίνων, πως εις όλην την οικουμένην, άνθρωποι δεν είναι περισσότεροι από εβδομήντα μιλλιούνια, εγώ δε διαβάζωντας την ιστορίαν της Κίνας είδα οπού γράφει, ότι μόνον εις το βασίλειον εκείνο της Κίνας, ως πολυάνθρωπον και ευρύχωρον, είναι τόσα μιλλιούνια άνθρωποι»⁴⁶.

Χρήσιμο είναι το προγεφύρωμα που μας προσφέρει στην κατάλληλη στιγμή η «δαπόντειος φλυαρία». Τα πρόσωπα λίγο έως πολύ τα εγνωρίσαμε· εκπροσωπούν με πληρότητα την καλλιεργημένη κοινωνία της Πόλης. Η οικοδέσποινα διαθέτει τα σχετικά προσόντα, η κεντρική μορφή που θα παίξει τον βασικό ρόλο του οργανωτή στις σχετικές συζητήσεις είναι ό,τι καλύτερο έχει να παρουσιάσει η εποχή. Τι λοιπόν απομένει, ώστε το σαλόνι να γίνει πραγματικότητα που να ανταποχρίνεται στο όνομά του; Φυσικά η θεματολογία, από την οποία θα εξαρτηθούν τόσο η γενικότερη ατμόσφαιρα που θα δημιουργηθεί όσο και ο χαρακτήρας που θα λάβει τελικά το σαλόνι. Αυτή όμως η αναφορά του Καισάριου, που καταγράφεται εδώ και από αίσθημα αντιζηλίας προς τον Ευγένιο, δεν εχφράζει τίποτε άλλο παρά την συνηθισμένη ατμόσφαιρα ενός αρχοντικού τραπεζιού ή και μιας δεξιώσης ακόμη, όπου οι συζητήσεις, με κάποια ματαιόσχολη επίδειξη συχνά, πλανιώνται από το ένα θέμα στο άλλο.

Στην περίπτωση αυτή το σαλόνι είναι απλώς ένα συνηθισμένο κοσμικό γεγονός· διανθίζεται και από κάποιες ποικιλόχρωμες και μάλλον αδιάφορες συζητήσεις. Το φιλολογικό σαλόνι όμως βρίσκεται στους αντίποδες. Χωρίς να χάνει την κοσμικότητά του —χρειάζεται πάντοτε η ατμόσφαιρα— έχει οργανωμένο, κατά κάποιο τρόπο, πάντοτε χαρακτήρα. Εσημειώσαμε στην αρχή ότι ξεκινάει από την στιγμή όπου το άτομο αρχίζει και αποστασιοποιείται από το βιβλίο και επιδιώκει την επικοινωνία. Είναι ο υγιής αναγνώστης: το βιβλίο έχει χυοφορήσει στην συνείδησή του, και αυτή την χυοφορία επιδιώκει να την βεβαιώσει με την συζήτηση. Υπάρχει όμως και ένα δεύτερο στάδιο: ο αναγνώστης αυτός ενδεχομένως θα αντιδράσει —με την επυμολογική διαφάνεια του όρου— και με το γράφιμο. Όταν όμως ο αναγνώστης περάσει στην δεύτερη αυτή φάση, τότε έχει ολοκληρωθεί και η σχέση του με το βιβλίο· τώρα έχει ακόμη μεγαλύτερη ανάγκη για επικοινωνία. Πριν όμως φθάσουμε σε αυτού του είδους την επικοινωνία, έχουμε ήδη ανοίξει ένα ανυποφίαστο για μας σύμερα πολύ μεγάλο θέμα, στο οποίο και είμαστε υποχρεωμένοι —έστω και σύντομα— να σταθούμε.

Αλήθεια, τι είναι το γράφιμο για έναν άνθρωπο της εποχής; Απαντώ απερίφραστα: μια πολύ απλή υπόθεση. Προσφεύγει σε αυτό πολύ εύκολα και απλά, και χωρίς ακόμη να έχει μιαν ολοκληρωμένη σχετικώς παιδεία. Αυτά, προκειμένου για θέματα που δεν αφορούν στην λογοτεχνία. Άλλα και γ' αυτήν ακόμη θα είχε κανείς μερικούς ενδοιασμούς, να δεχθεί, δηλαδή, ότι τον αποτρέπει τυχόν η ανησυχία για την ύπαρξη ταλέντου. Δεν πιστεύω ότι τους πολυαπασχολεί.

46. K. Δαπόντες, «Ιστορικός Κατάλογος», στο Σάθας, Μεσ. Βιβλιοθήκη, έ.α., 111.

Απόδειξη, η γνώμη που έχουν για την ποίηση· την εκλαμβάνουν ως απλή στιχουργία, και ο μεγάλος ποιητής της εποχής θεωρείται ο Καισάριος Δαπόντες. Με αυτήν όμως την συλλογιστική, θα έπρεπε να αποδεχθούμε πως ο αριθμός της χειρόγραφης παραγωγής είναι ασύγχριτα μεγαλύτερος σε σχέση προς τον αριθμό της έντυπης. Τόσον ασύγχριτος, ώστε δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να παραβληθεί προς την σημερινή αντίστοιχη σχέση. Η βεβαίωση προέρχεται από δύο τουλάχιστον διαπιστώσεις: (α) το άτομο οδηγείται σήμερα δυσκολότερα προς τον γραπτό λόγο· (β) το χειρόγραφο καταλήγει σήμερα κατά πολύ ευκολότερο τρόπο στο έντυπο. Το συμπέρασμα, δηλαδή, είναι, ότι οι άνθρωποι της εποχής —αποφεύγω σκόπιμα να τους αποκαλέσω λογίους— γράφουν πολύ περισσότερα απ' ό,τι έχουν την δυνατότητα να δημοσιεύσουν. Απόδειξη: και μόνο ένα απλό ξεφύλλισμα του ταμείου της νεοελληνικής λογιοσύνης που είναι η Νέα Ελλάς του Γεώργιου Ζαβίρα, μπορεί να πείσει τον δύσπιστον αναγνώστη.

Το συνακόλουθο όμως συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί αναπόφευκτα η συλλογιστική αυτή, είναι τραγικά απογοητευτικό, όχι μόνο για την εποχή αλλά και γενικότερα: μια εποχή χρίνεται κατά κανόνα με βάση τον έντυπο λόγο. Είναι όμως ορθή η χρίση μας, όταν ενδεχομένως ο συντριπτικά αριθμητικά μεγαλύτερος χειρόγραφος λόγος την εκφράζει πολύ πληρέστερα; Ας μην αποπειραθούμε να δώσουμε απάντηση στο μάλλον αναπάντητο αυτό ερώτημα: απλώς ετέθηκε εδώ, επειδή θα μας βοηθήσει να πλησιάσουμε στο σαλόνι. Αν δηλαδή το διάβασμα είναι το πρώτο σκαλί που οδηγεί στο σαλόνι, το γράφιμο δεν είναι απλώς το δεύτερο, αλλά κάτι πολύ περισσότερο. Μαρτυρεί με ποιό τρόπο δημιουργεί και ολοκληρώνει ο αναγνώστης της εποχής τις σχέσεις του με το βιβλίο, και προχωρεί κατ' ακολουθίαν να ολοκληρωθεί ως πνευματικός άνθρωπος. Βρίσκεται σε απόλυτη ανάγκη να επικοινωνήσει, ώστε να αναπτύξει συγχροτημένα και συστηματικά τις απόψεις του με τον γραπτό του λόγο. Ενδεχομένως να αποτελεί και ένα προστάδιο για την δημοσιότητα. Η ανάγνωση, λοιπόν, ενός χειμένου, και φυσικά και η σχετική συζήτηση που θα επακολουθήσει, δεν αποτελεί την ασφαλέστερη δοκιμασία, αφού προέρχεται από ένα κατά τεχμήριο έγκριτο ακροατήριο;

*

Γύρω από τα διάφορα περιστατικά της ζωής του Ευγένιου Βούλγαρη δημιουργήθηκε αρκετά ενωρίς ένας θρύλος. Τον θρύλο τον έπλασαν οι σύγχρονοί του, τον μεγάλωσαν οι μεταγενέστεροι και μας τον παρέδωσαν συμφυρμένο με τα πραγματικά γεγονότα της ζωής του οι πιο πρόσφατοι βιογράφοι του. Το φαινόμενο αυτό, στην έκταση που κατέχει στην ζωή του Βούλγαρη, είναι μοναδικό στην ιστορία της νεότερης παιδείας μας: καλύπτει κάθε σημαντική στιγμή της ζωής του. Κι από την άποψη αυτή είναι ένα ερώτημα που απαιτεί απάντηση. Φυσικά, την πρώτη αφορμή για την δημιουργία του θρύλου θα την αναζητήσουμε στην πενιχρότητα των ιστορικών πληροφοριών. Για την θέση που κατείχε ο

Ευγένιος ανάμεσα στους συγχρόνους του, είναι πολύ πενιχρές οι πληροφορίες, όσες έφθασαν έως εμάς και αναφέρονται στα γεγονότα της ζωής του. Την δεύτερη, στις ποικίλες μεταπτώσεις που παρουσίασε η μακρά ζωή του: καλύπτει εννενήντα χρόνια, παρουσιάζει έντονες διακυμάνσεις και δεν έχει επίκεντρο μιαν ορισμένη περιοχή του ελλαδικού χώρου αλλά και αξιόλογα κέντρα της Ευρώπης. Μια τρίτη, τέλος, και η σημαντικότερη, προέρχεται από το γεγονός ότι ο Ευγένιος, παρ' ότι είναι η μορφή που χυριαρχεί στον 18ο αιώνα, δεν είναι όμως και εκείνος που εκφράζει την εποχή του. Υπάρχει πολύ μεγαλύτερη απόσταση απ' ότι θα περίμενε κανείς ανάμεσα στον Ευγένιο και στους σύγχρονούς του.

Με αυτές τις προϋποθέσεις δεν είναι δύσκολο να φαντασθούμε την εντύπωση που θα προκαλούσε η παρουσία του στο σαλόνι της χυρίας Τυανίτη. Από την άλλη όμως μεριά, ξέρουμε πως ήταν δύσκολος χαρακτήρας. Το σχετικό επιχείρημα που έχει διατυπωθεί παλαιότερα δεν αστόχησε: από χαμιά θέση, όσες κατέλαβε στον ελλαδικό χώρο, δεν απεχώρησε με ομαλό τρόπο. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να είναι εξαιρετικά κοινωνικός. Ίσως είναι —ας μη φανεί παραδοξολογία— ο κοινωνικότερος λόγιος του 18ου αιώνα. Μέσα δηλαδή από το «λάθε βιώσας», που μοιάζει να είναι το γενικότερο αξίωμα της λογισμούς για τον αιώνα, η άνεση με την οποίαν κινείται ο Ευγένιος, ή τον κινούν οι βιογράφοι του, στις ηγεμονικές αυλές, είναι τουλάχιστον εντυπωσιακή. Ο Γ. Αινιάν τον τοποθετεί ομοτράπεζο του Φρειδερίκου με τον Βολταίρο στο Βερολίνο⁴⁷, ο Δαπόντες της Αιχατερίνης στην Μόσχα⁴⁸. Και έχει όλα τα προσόντα για να ανταποκριθεί σε αυτόν τον ρόλο. Η περιγραφή που μας δίνει ένας ξένος για τα βαθιά του γηρατειά παρουσιάζει έναν λόγιο που, ενώ αφιερώνει ολόχληρη την ημέρα του στην μελέτη και στο γράφιμο, χαίρεται ωστόσο το καλό φαγητό και το καλό χρασί, και απολαμβάνει την φιλική συντροφιά⁴⁹. Η υπεροχική του συνείδηση απέναντι στους σύγχρονούς του, συνοδευμένη με απέραντες γνώσεις, εκπληκτική μνήμη, επιστημονική ενημέρωση, συνειρμική ευκολία του λόγου, καθώς και άφογο χειρισμό του γλωσσικού οργάνου σε όλες τις μορφές του, στον οποίον πρέπει να προστεθεί και η ευρύτατη και μη συγχρίσιμη προς την εποχή γλωσσομάθειά του —ζούμε στην εποχή του εγχυκλοπαιδισμού, ας μη λησμονούμε— όλα αυτά του παρέχουν την δυνατότητα να χυριαρχεί στο περιβάλλον του, αφού διαθέτει, άλλωστε, και τα προσόντα του ευχάριστου, αν όχι του συναρπαστικού, συνομιλητή. Το επτανησιώτικο, τέλος, χιούμορ του, που διανθίζει τόσο τον γραπτό όσο και τον προφορικό του λόγο, ανεξάρτητα από την θεματολογία, του προσθέτει ένα θέλγητρο ακόμη, ώστε να ολοκληρώνει περισσότερο

47. Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αιοδίμου Ευγένιου του Βουλγάρεως 1, 1838, 10'.

48. «Ιστορικός Κατάλογος», ο.π., 111.

49. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York, 1982, 31.

την εικόνα ενός *libre penseur*, παρά ενός λερωμένου, του ανατολικού κλίματος.

Η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη γενικότερα στην Κωνσταντινούπολη, όσο και ειδικότερα στο σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη, ξεπερνάει χάποιους μέσους όρους, τους οποίους επιζητεί κατά κανόνα η έρευνα, και αποτελεί ασφαλώς ακραία περίπτωση. Σε αυτήν ομως —η οποία και μας ενδιαφέρει χυρίως— τώρα που περνάμε φυσιολογικά στην θεματολογία του σαλονιού, μας παρέχεται η δυνατότητα, μέσα από το γνωστό εύρος των ενδιαφερόντων του Βούλγαρη, να ανασυγχροτήσουμε με σχετική ασφάλεια το θεματικό φάσμα των συζητήσεων στο σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη, μια και είναι εκείνος που δίνει αναμφίβολα τον τόνο. Είναι φυσικό δηλαδή να υποθέσουμε ότι ο Ευγένιος, πέρα από τα θέματα που γεννάει η επικαιρότητα στην Πόλη, και τα οποία μπορούν να γίνουν αντικείμενο συζήτησης, όταν αφυδατωθούν από το περιστασιακό στοιχείο και αναχθούν και ενταχθούν σε ευρύτερα και θεωρητικότερα σχήματα, θα ήταν πολύ πρόθυμος να ανοίξει σε ένα τέτοιο περιβάλλον τον προσωπικό του θεματικό πλουτό που τον απασχολούσε την εποχή εκείνη, και ο οποίος ξέφευγε από την επιστημονική θεματογραφία που του χαθόριζε το διδακτικό του πρόγραμμα στην Πατριαρχική Σχολή. Διαθέτει, με άλλα λόγια, την ικανότητα να αντιληφθεί, πόσο ταιριαστός για την περίπτωση γίνεται ο παραπληρωματικός ρόλος του σαλονιού για τον πνευματικό άνθρωπο που έχει συνειδητοποιήσει τον ρόλο του, όταν ενδιαφέρεται για την διακίνηση των ιδεών του.

Το 1768, συγχειριμένα, δηλαδή πέντε χρόνια μόλις μετά την αναχώρησή του από την Πόλη, εκδίδει την μετάφραση ενός έργου του Βολταίρου με ειδικό περιεχόμενο τις θρησκευτικές έριδες στην Πολωνία, και με γενικότερο την ανεξιθησκεία. Θέμα ιδιαίτερα ευαίσθητο για την εποχή. Ο Βούλγαρης δεν μεταφράζει απλώς το έργο του Βολταίρου, αλλά το συνοδεύει και με πλουσιότατες σημειώσεις —ευρύτερες σε έκταση και από το ίδιο το κείμενο— και με ένα προσωπικό του κείμενο με τίτλο, *Σχεδίασμα περί της Ανεξιθησκείας*, ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων. Αυτός ο τρόπος παρουσίασης του θέματος μας οδηγεί να υποθέσουμε πως το σχετικό ενδιαφέρον του δεν ήταν γέννημα της στιγμής, αλλά επήγγαζε από την ευρύτερη θεματολογία που θα τον απασχολούσε από καιρό. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως ο John Locke, το έργο του οποίου εγνώρισε πολύ ενωρίς, μεταφράζοντας το *Δοκίμιο* του για την ανθρώπινη γνώση στα ελληνικά⁵⁰, είναι εκείνος που είχε πρωτοπαρουσιάσει συστηματοποιημένο το πρόβλημα της ανεξιθησκείας στον ευρωπαϊκό χώρο. Δεν νομίζω λοιπόν ότι θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε πως ένα θέμα που θα είχε κάθε λόγο να φέρει ο ίδιος ο Ευγένιος προς συζήτηση στο σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη θα ήταν και αυτό.

Επιμένω όμως ακόμη μια φορά να τονίσω την παρουσία του συμπλεκτικού

50. Αγγέλου, *Των Φώτων*, έ.α., 1 Χ.Ε.

συνδέσμου στην προηγούμενη φράση μου. Η πρόθεση μου είναι προφανής: πιστεύω ότι ο μεγάλος θεματικός άξονας που κυριαρχεί στις συζητήσεις του σαλονιού είναι ο θρησκευτικός. Είναι λίγο δύσκολο για μας σήμερα να το αποδεχθούμε αναφερόμενοι σε ένα σαλόνι που κατά κανόνα χαρακτηρίζεται ως φιλολογικό, αλλά όλα τα τεχμήρια μας οδηγούν αναπότερη προς τα εκεί. Γνωρίζουμε ότι το μεγάλο ζήτημα που είχε κυριολεκτικώς συνταράξει την κοινωνία της Πόλης λίγα χρόνια πριν ήταν «Τα Αυξεντιανά», ή διαφορετικά «Η έρις του αναβαπτισμού», αν δηλαδή θα πρέπει να βαφτίζονται όσοι από τους καθολικούς ασπάζονται την Ορθοδοξία. Το θέμα είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις για την εποχή, γιατί, όπως παρατηρεί ο ιστορικός που το μελέτησε, «ο προχληθείς εκ της έριδος σάλος και διχασμός εις τους κόλπους του εν Κωνσταντινουπόλει ελληνισμού, η έναντι του ζητήματος στάσις των Φαναριωτών, των προυχόντων, των αρχηγών των συντεχνιών, και του ανωνύμου πλήθους, θα ήταν δυνατόν να γίνουν αντικείμενον επιστημονικής διαπραγματεύσεως εις τους ασχολημένους με τον κοινωνικόν βίον των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας, ώστε να προβούν εις ενδιαφέρουσας φυχολογικάς διαπιστώσεις και αξιολόγους επισημάνσεις στοιχείων της φυχολογίας των ομάδων, παρέχοντες τοιουτοτρόπως πληρέστερον διάγραμμα της φυχοσυνθέσεως και νοοτροπίας του εν Κωνσταντινουπόλει ραγιά»⁵¹.

Η επισήμανση για την κοινωνική σπουδαιότητα του θέματος προσμαρτυρείται, μας βεβαιώνει ο ίδιος ιστορικός, και από το γεγονός ότι, ενώ έως τώρα μας ήταν γνωστά τέσσερα μόνο σχετικά έντυπα, «σήμερον εν τούτοις είμεθα εις θέσιν να παρουσιάσωμεν τεσσαρακοντάδα όλην σχετικών κειμένων, εκ των οποίων μόνον πέντε είναι αμιγώς δογματικού χαρακτήρος. Τα υπόλοιπα ανήκουν εις την κοινωνικήν γραμματείαν, ηθογραφικά προσώπων και χρονογραφικά γεγονότων». Και η συνέχεια ολοκληρώνεται με τις ακόλουθες παρατηρήσεις: «Άξιον σημειώσεως επίσης τυγχάνει ότι ταύτα ανήκουν εις όλα σχεδόν τα γραμματειακά είδη: πεζά, έμμετρα, εις αρχαία και εις νεώτερα μέτρα, ριμάδες, έμμετροι και πεζαί κωμωδίαι, εκκλησιαστικάι παρωδίαι, επιγράμματα κ.ά.»⁵². Από την άλλη μεριά, επίσης, γνωρίζουμε τον ενεργό ρόλο του Γεωργίου Τυανίτη στα γεγονότα. Ο πρώην πατριάρχης Καλλίνικος, από τους βασικούς παράγοντες της έριδας, για κάποια περίοδο «ετέλει εν απηνεί διωγμῷ, ευρίσκετο δε αυτοέγκλειστος μετά του Παγκρατίου εν τῇ οικίᾳ του ἀρχοντος Γεωργίου Τυανέως εις το Σταυροδρόμι», παρατηρεί ο ιστορικός της έριδας που αναφέραμε, για να συμπληρώσει επεξηγηματικά: «Τον Καλλίνικον συνέδεε στενοτάτη φιλία μετά του Γεωργίου Τυανέως. Ούτος εβοήθησε παντοιοτρόπως τον Καλλίνικον εις τον αγώνα του κατά των αναβαπτιστών, εξηκολούθη δε τρέφων τα αυτά αισθήματα και κατά τον βραχύν χρόνον της πατριαρχείας του και κατά την εις Σίναιον υπερορίαν του.

51. Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Στηλιτευτικά Κείμενα του ιη' αιώνος* (ανάτυπο), 1967, 50.

52. Αυτόθι, 51.

Ενδεικτική της φιλίας των ανδρών είναι η συχνή των αλληλογραφίας⁵³. Τέλος, ένα σημείωμα του ίδιου του Καλλίνικου έρχεται να βεβαιώσει τα ανωτέρω: «Το τέταρτον βιβλίον», γράφει, «ηρπάσθη υπό των εναντίων εν τῷ της υπερορίας ημῶν χρόνῳ. Έστι δε η αντιγραφή εν τῇ Βιβλιοθήκῃ του μακαρίτου ιατρού Ιωάννου Ρίζου· ομοίως και το πρώτον επιγραφόμενον: Ὄνειρος ἡ αλήθεια. Καὶ ας ζητηθή παρά τῆς ευγενεστάτης αρχοντίσσης αυταδέλφης του ρηθέντος Κοκόνας Μαριώρας, συζύγου του άρχοντος Τυανέως»⁵⁴.

Μέσα όμως στο ίδιο αυτό χύκλωμα έρχεται να ενταχθεί το 1760 ένα άλλο βαρυσήμαντο θέμα. Κάποιος Pierre Leclerk, καθολικός ιανσενίτης, απευθύνεται προς τον Βούλγαρη και τον πληροφορεί ότι έχει έρθει σε αντιπαράθεση προς τους άλλους καθολικούς, επειδή υποστηρίζει την Ορθόδοξη Εκκλησία, την οποίαν κατηγορούν οι εχθροί της ότι «εξ ού απεστάτησαν οι Γραικοί της των Λατίνων Εκκλησίας, εγκατελείψθησαν παρά Θεού του εν τῇ κοινωνίᾳ αυτών, εξ εκείνου του καιρού ούτε αγίους τινάς αναδείξαντος, ούτε θαύματα ὀλως εκτελέσαντος»⁵⁵. Παρακαλεί λοιπόν τον Ευγένιο να συντάξει και να του στείλει σχετικό κατάλογο και αγίων και θαυμάτων με αποδεικτικά στοιχεία. Ο Βούλγαρης, σε συνεννόηση και με το Πατριαρχείο, εργάσθηκε συστηματικά και για τις δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη συνέταξε μια χρονική παράθεση των μετά το Σχίσμα Αγίων, καταγράφοντας και τις πηγές των πληροφοριών του. Ως προς την δεύτερη, εχρησιμοποίησε δύο πηγές, έγγραφες και άγραφες: παρέθεσε δεκατρία θαύματα, από τα οποία το δωδέκατο είναι μια προσωπική περίπτωση, την οποία και εκθέτει αναλυτικά. Ολόχληρη όμως η σχετική αφήγηση δεν είναι τίποτε άλλο παρά απλή μεταγραφή, με μικροαλλαγές ασήμαντες ως προς την ουσία, αυτούσιου σχεδόν του κειμένου μιας επιστολής που είχε στείλει πριν περίπου από ένα χρόνο στην Κωνσταντινούπολη στον γιατρό Ιωάννη Ρίζο Μανέ, παλαιό γνώριμο και φίλο. Χρειάζεται να συμπληρώσω εδώ, ότι η μακρά και διεξοδική απάντηση του Ευγένιου έμεινε στην εποχή εκείνη ανέκδοτη, και όταν εκδόθηκε το 1844, είχε έκταση 110 σελίδες μικρού σχήματος⁵⁶. Το σχετικό ερώτημα τώρα: είναι ποτέ δυνατόν ένα τόσο πολλαπλώς πολυδύναμο θέμα, με αυτούς τους πρωταγωνιστές, να μην πέρασε από το σαλόνι της Κυρίας Τυανίτη;

Αν τα θρησκευτικά θέματα είναι φυσικό να θεωρηθούν ότι κατέχουν την πρώτη θέση στα ενδιαφέροντα της φαναριώτικης αυτής κοινωνίας, την δεύτερη ασφαλώς πρέπει να κατέχουν τα εθνικά. Και το όνομα του Βούλγαρη βρέθηκε στενά συνδεδεμένο και πολύ ενωρίς και με αυτά. Παρ' όλες λοιπόν τις επιφυλά-

53. Αυτόθι, 135.

54. Αυτόθι, 172.

55. M. I. Γεδεών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μεταξύ των Εκκλησιών σχέσεων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 8 (1888) 371.

56. *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρεως προς Πέτρον των Κλαίρχιον* (εκδότης Ανδρέας Κορομηλάς).

ξεις, που γεννάει πάντοτε η έλλειψη επαρκών μαρτυριών, δεν πρέπει να απορρίψουμε καταρχήν έναν από τους θρύλους στους οποίους αναφερθήκαμε ήδη ότι εδημιούργησε η πολυχύμαντη, εκρηκτική και εκπληκτική σε πολλές εκδηλώσεις ζωής του. Ο θρύλος αυτός, επειδή ενισχύθηκε και από την φανερή εθνική του δράση, τον παρουσιάζει ως ηγέτη ενός εθνικού μυστικού κινήματος, το οποίο είχε αρχίσει από την εποχή όπου ο Ευγένιος εδίδασκε στα Γιάννενα, για να λάβει στην Αθωνιάδα πιο συγχειριμένη μορφή με την δημιουργία μιας τάξης μυημένων, στην οποία συμμετέχουν τριάντα κληρικοί. Η παρουσία, άλλωστε, την ίδια εκείνη εποχή στο Όρος του Θεόχλητου Πολυείδη, με τον οποίον είχε δημιουργήσει ιδιαίτερα στενούς δεσμούς, έρχεται τώρα να ενισχύσει τον θρύλο. Ο Πολυείδης είναι καταρχήν ένα από τα πρόσωπα της ακολουθίας του το 1758, που τον παραστέκει στην περιπέτεια της υγείας του, την ευτυχή απόληξη της οποίας περιγράφει άναλυτικά ως θαύμα ο Ευγένιος στον Leclerk. Ο Πολυείδης είναι, εξάλλου, εκείνος που συνέταξε τους χρησμούς του Αγαθάγγελου, και ως τόπος και χρόνος όπου πραγματοποιείται η συγγραφή είναι το Άγιον Όρος και τα χρόνια του Βούλγαρη⁵⁷. Ένα όμως τόσο βαρυσήμαντο έργο, που βρήκε τεράστια απήχηση και διάδοση στον Ελληνισμό, έως τις ημέρες μας ακόμη, είναι πολύ φυσικό να δεχθούμε ότι ήταν θέμα με ευρύτερο ενδιαφέρον και για την εποχή.

Την ευαισθησία, άλλωστε, της εποχής στο θέμα δηλώνει και ένα επεισόδιο από την δράση του Βούλγαρη στα χρόνια αυτά στην Πόλη. Ο πατριάρχης Σεραφείμ, γνωστός για τα ρωσόφιλα αισθήματά του, καθώς και για τον δεσμό του με τον Βούλγαρη, καθιερώνοντας τον επίσημο εορτασμό της εορτής του Αγίου Ανδρέα το 1759, ζητάει από τον Ευγένιο να εκφωνήσει τον πανηγυρικό της ημέρας. Ο εορτασμός γίνεται το 1760 και έχει πανηγυρικό χαρακτήρα. «Πολλοί εχτων περί τας Συκάς [=Γαλατά] τόπων», αφηγείται ο Σέργιος Μακραίος, «ίνα και την παρρησίαν του πατριάρχου ίδωσι, και την ομιλίαν του διδασκάλου ακούσωσι συνεισήλθον ετοίμως, εν οις μετά των περί αυτόν εντίμων συνήλθε και Αβρεσκόφιος αρμοστής της ευσεβούς αυτοκρατορίας των Ρώσων εν κοινῷ σχήματι· εγένετο ουν φαιδροτάτη η πανήγυρις»⁵⁸. Ο εορτασμός είναι φυσικό να κάνει εντύπωση, γιατί η εορτή του Αγίου Ανδρέα είναι η εθνική ρωσική γιορτή. Το ζήτημα όμως παίρνει πολύ μεγαλύτερη έκταση, επειδή διαβάλλεται ο Σεραφείμ στην τουρκική εξουσία, ότι δηλαδή «ο πατριάρχης των Ρωμαίων εορτήν πάνδημον ασυνήθως επιτελέσας, και τον αρμοστήν των Ρώσων προσκαλεσάμενος, λαμπρώς επελθόντα υπεδέξατο αυτόν εν τῇ εκκλησίᾳ ενδόξως, και μετά μεγάλης οία των ηγεμόνων και των βασιλέων υπαντής, και δεξιωσάμενος δια

57. Βλ. πρόχειρα Αγγέλου, *Τῶν Φώτων*, 126.

58. «Εκκλησιαστική Ιστορία», στον 3ο τ. της Μεσ. Βιβλιοθήκης του Σάθα, έ.α., 230.

πολλών συνεστήσατο αυτόν τῷ λαῷ»⁵⁹.

Τα γεγονότα αυτά καθεαυτά δεν μας ενδιαφέρουν, γι' αυτό δεν επεκτείνομαι στην συνέχεια. Μας ενδιαφέρει το εθνικό θέμα, καθώς και τα πρόσωπα που αναχατεύονται στα γεγονότα. Εκείνος δηλαδή που εσυχοφάντησε τον Σεραφείμ στην τουρκική εξουσία είναι ο διαβόητος Σταυράκης· η περιπετειώδης ζωή του, καθώς και το τραγικό του τέλος, έδωσαν αφορμή να γραφεί από ανώνυμο χέρι, και να κυκλοφορήσει ευρύτατα, έντυπη, έως αργά και στον 19ο αιώνα ακόμη, μια από τις πιο γνωστές ριμάδες. Με όλην όμως αυτή την εμπλοκή προσώπων και θεμάτων, έστω και όπως αυτή συνοπτικά παρουσιάζεται εδώ, και με τα συνακόλουθα κείμενα όσα ήταν φυσικό αυτή να γεννήσει, ας μην αμφιβάλλουμε, για μια φορά ακόμη, πως έχουμε μπροστά μας ένα πολυσήμαντο, άκρως ενδιαφέρον θέμα, που δεν ήταν δυνατόν να μείνει έξω από τον θεματικό χώρο του σαλονιού της Μαντάμ Τυανίτη. Θα μπορούσα, αντίθετα, να υποστηρίξω πως τόσο η επιχαιρότητά του, όσο και η συγχινησιαχή δόνηση που πρέπει να προκαλούσε στις ανήσυχες φυχές των Ελλήνων της εποχής το ρωσικό ενδιαφέρον για τον ελλαδικό χώρο, έδιναν στο θέμα απόλυτη προτεραιότητα.

Κάτι, που δεν θα μπορούσα αντίστοιχα να υποστηρίξω προκειμένου για ένα άλλο ακόμη σημαντικό θέμα που, νεόφερτο και ιδιάζον, πρέπει να είχε αναστατώσει μερικά χρόνια πριν την κοινωνία της Πόλης. Αναφέρομαι στην εμφάνιση του ελευθεροτεκτονισμού στον ελλαδικό χώρο και στην εγκατάστασή του εκεί. Τα σχετικά ιστορικά του είναι σήμερα γνωστά και δεν μας αφορούν τώρα εδώ. Μας αφορά όμως ο τεκτονισμός και η εγκαθίδρυσή του στην Πόλη, επειδή, όπως μας αποχάλυψε πρόσφατα η αρχειαχή έρευνα, ένα από τα πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στην κίνηση, και το οποίο έπαιξε σημαντικό ρόλο, ώστε να αποτραπεί το σχάνδαλο από την ανάμειξη της τουρκικής εξουσίας, ήταν ο Άγγλος πρεσβευτής James Porter⁶⁰. Ο Porter είναι από τους πιο γνωστούς για την γενικότερη δραστηριότητά του εκπροσώπους της ευρωπαϊκής διπλωματίας, και γι' αυτό δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση, ότι το όνομά του έχει αναφερθεί ήδη για τους δεσμούς του με τον κύκλο της Μαντάμ Τυανίτη. Από εκεί και πέρα, βέβαια, ποιά η δραστηριότητά του μέσα στον κύκλον αυτόν, και πόσο σχετίζεται αυτή με την τεκτονική ιδιότητα του ίδιου, αποτελεί ένα μεγάλο θέμα, για το οποίο απλώς περιορίζομαι να σημειώσω εδώ ότι πρέπει να είναι, από την φύση του, από τα πιο δυσεπίλυτα.

Με συμπαραστάτη πάντοτε τον Βούλγαρη σε αυτήν την ανίχνευση των πνευματικών ενδιαφερόντων της φαναριώτικης κοινωνίας, μπορούμε τώρα να περάσουμε σε έναν άλλο χώρο, που είναι μεν εκπαιδευτικός, σχετίζεται όμως άμεσα με το κοινωνικό σύνολο και ειδικότερα με εκείνο που συνθέτει τους θαμώνες του

59. Αυτόθι, 231.

60. Αγγέλου, *Των Φώτων*, έ.α., 39 κ.ε.

σαλονιού της Κυρίας Τυανίτη. Αναφέρομαι στις αναμενόμενες, άλλωστε, αντιδράσεις, όσες πρέπει να επροχάλεσε η ρηξικέλευθη —με ετυμολογική διαφάνεια το επίθετο— διδασκαλία του στην Πατριαρχική Σχολή. Το άλμα που θέλησε να επιδιώξει για την σχολή ο πατριάρχης Σεραφείμ, και με την συμπαράσταση ασφαλώς του Γρηγορίου Γκίχα, ήταν δυσανάλογα μεγάλο· όχι αυτό χαθεαυτό, να μεταβληθεί δηλαδή η σχολή από διδασκαλείο γραμματικής σε ακαδημία επιστημών, αλλά επειδή εστηρίχθηκε στον Ευγένιο για να πραγματοποιήσει την μεταπολίτευση αυτή. Το κέντρο είναι πάντοτε πιο ευαίσθητο σε αλλαγές, όταν μάλιστα αυτές επιδιώχονται να πραγματοποιηθούν σε παραδοσιακά ιδρύματα, με αυστηρή σχολαστική παράδοση. Ο Βούλγαρης, από την μεριά του, δεν φαίνεται χαθόλου πρόθυμος, την εποχή αυτή μάλιστα, να δεχθεί συμβιβασμούς για ένα έργο στο οποίο επίστευε και στο οποίο είχε ιδιαίτερα επιμείνει —με τις γνωστές συνέπειες— για να το εδραιώσει. Στην ακμή της ηλικίας του λοιπόν, με ένα επιστημονικό έργο έτοιμο να δει το φως της δημοσιότητας —όπως έδειξε η συνέχεια— δεν μοιάζει διατεθειμένος να κάνει κανενός είδους υποχώρηση στην διδασκαλία του. Φυσικό λοιπόν και επόμενο ήταν να δεχθεί τις επιθέσεις από το ισχυρό κατεστημένο της σχολής, που στο κάτω-κάτω, είχε λόγους να ανησυχεί, επειδή έχανε κάποια κεκτημένα δικαιώματα.

Η συνέχεια είναι πολύ γνωστή και μας την περιγράφει εντελώς παραστατικά ο μαθητής του στην Αθωνιάδα Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Το θέμα αφορά στην διδασκαλία των ανωτέρων μαθηματικών που πραγματοποιεί ο Ιώσηπος στην Ακαδημία του Ιασίου. «Τί δαπανάτε τον καιρόν μάτην; υπέλεγον τοις ακροαταίς τινές βωμολόχοι. Θέλετε αριθμητικά; Ιδού οι μπακάληδες των Τριών Ιεραρχών (οι Τρεις Ιεράρχαι είναι εν των επισήμων μοναστηρίων της πόλεως του Ιασίου, ένδον και έξω του οποίου πάντοτε ευρίσκεται αφθονία μπακαλικών), αυτούς κάμετε διδασκάλους, αν αγαπάτε εν ολίγῳ καιρῷ και ακριβώς να μάθητε τα αριθμητικά». Και στην συνέχεια συμπληρώνει: «Αυτό τούτο ερρέθη και κατά του επισήμου [=διασήμου] Ευγενίου όταν, μετά τα αναξιώτατα παθήματα εκείνα τα εν τῷ Ὁρει, εσχολάρχει εν τη Κωνσταντινουπόλει, όπου το θράσος τινών γραμματικών κακοφυών της αυτής πόλεως, έφθασε να πέμψῃ προς τον σοφόν άνδρα τινά μπακάλην, και τούτον ουχί επί μαθήσει, αλλά επί συζητήσεως χυρίως της αριθμητικής, κρατούντα ανά χείρας ρερυπωμένον τον Γλυζούνην [πρόχειται για την Λογαριαστική του, λαϊκή φυλλάδα για πρόχειρους λογαριασμούς], και απόζοντα της πολυσυνθέτου δυσσομίας της τέχνης αυτού το ελάχιστον πόδας δεκαπέντε ή δεκαοκτώ»⁶¹. Το θέμα, πέρα από τον επεισοδιακό του χαρακτήρα, που δεν στερείται και από κάποια δόση χιούμορ, παίρνει ασφαλώς γενικότερες και ευρύτερες προεκτάσεις, μέσα στον ευρύ χώρο του Διαφωτισμού· θεωρείται λοιπόν αυτονόητο, όπως και άλλα συναφή από την διδασκαλία του Ευγένιου

61. Απολογία, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Ν.Ε.Β., Εφμής 1976, 80.

στην Σχολή, να αποκτά αυτομάτως τα διεπιστευτήριά του για το σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη.

Με τον δρόμο όμως που έχει πάρει το τμήμα αυτό του δοκιμίου μου, που αφορά στα θεματικά του σαλονιού, αρχίζω να διαισθάνομαι την ανησυχία του αναγνώστη για κάποιο ενδεχόμενο ξεστράτισμά μου. Τα όσα, δηλαδή, αναφέρθηκαν ως θεματικά έως τώρα, καθώς και τα όσα υπαινίχθηκα ακόμη ως ενδεχόμενα, δίνουν την εντύπωση —διχαιολογημένη, ομολογώ— ότι έχει υπερκαλυφθεί ο θεματικός χώρος, χωρίς καν να προβάλει στον ορίζοντα η λογοτεχνία. Εδώ ως απάντηση, ας μου συγχωρήσει ο αναγνώστης μου να επανέλθω σε ένα χωρίο του Lucien Febvre, το οποίο έχω χρησιμοποιήσει επανελημμένως. «Ας είμαστε ιστορικοί. Αυτό σημαίνει ας μη θανατώνουμε για δεύτερη φορά τους νεκρούς. Ας μη τους αφαιρούμε την πιο πολύτιμη από την υλική τους ζωή, την πνευματική τους ζωή —ό, τι δηλαδή σκέψη, αγάπησαν και πίστεφαν— και αυτό πλαγίως, υποκαθιστώντας εντελώς απλά τις πραγματικές τους σκέψεις, πίστεις, έρωτες, με ό, τι εμείς σκεπτόμαστε, με την βοήθεια των ίδιων λέξεων, ό, τι εμείς πιστεύουμε, χρησιμοποιώντας τις ίδιες διατυπώσεις, ό, τι με την ίδια ορμή αγαπάμε. Μη τους κουκουλώνουμε με ετικέτες που αρμόζουν στην τεμπελιά και στην μετριότητά μας, που είναι όμως ισάριθμες προδοσίες: προτεσταντισμός, καθολικισμός, ηθικότητα, ανηθικότητα, ορθολογισμός, χριστιανισμός. Ας χαρούμε το πολύ πιο συγκινητικό θέαμα από την αληθινή ζωή τους, από τα πάθη τους που υπήρξαν νέα, από τις ελπίδες τους που δεν ήταν καθόλου οι δικές μας»⁶².

Τοπερα, συνεπώς, από την δήλωσή μου αυτή, τι άλλο θα μπορούσα να ζητήσω από τον αναγνώστη μου; Τίποτε άλλο, παρά ότι δεν πρέπει να ανησυχεί. Προσπάθησα να παραχολουθήσω την εποχή και να μην προηγηθώ, στην αφήγησή μου. Αυτό σημαίνει ότι τα πράγματα είναι εκείνα που με καθοδηγούσαν και όχι η προσωπική μου ιδεοληφία. Είμαι συνεπώς τώρα βέβαιος και για τα ακόλουθα, αν κατά κάποιο τρόπο επιχειρούσα να επιδιώξω να ολοκληρώσω τον κύκλο, σε ό, τι αφορά στα θέματα που κυκλοφορούσαν στο σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη:

Ασφαλώς και ο Σενιόρ Μομάρς πρέπει να εδιάβασε μεγάλο μέρος από το μαχρόσυρτο ποίημά του, όπως τουλάχιστον το ακόλουθο χωρίο:

Θυμάσ' εσύ ένα καιρόν, ποιά 'ταν η συντροφία,
τι ήταν ο Μπουγιούχδερες, μικρά τα Θεραπεία.
Ποιοί άρχοντες, αρχόντισσαις σ' αυτά εκατοικούσαν,
ο γκεμιτζής, χ' η λύρα του, μόνον τα επαινούσαν.
Αφ' ού οι ξένοι πήγασιν με ταίς συνήθειαίς τους,

62. *Amour sacré, amour profane*, Gallimard Ideés, Παρίσι 1971, 356.

άρχισαν το να φαίνωνται χαμέναις ευμορφιαίς τους.

Γιατί Ελτίδες εις αυτά να ῥχωνται συνηθίζουν,
και οι μπερέταις κόκκιναις πλέον δεν οργαντίζουν.⁶³

Ασφαλώς και ο Ευγένιος Βούλγαρης θα εδιάβασε την μετάφραση του Μέμνωνα του Βολταίρου, που δημοσιεύεται στο τέλος της *Βοσπορομαχίας*, αν βεβαίως την είχε τότε πραγματοποιήσει.

Ασφαλώς και μέσα από το σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη διαμορφώθηκαν μετζμουάδες⁶⁴.

Ασφαλώς και μέσα στο ίδιο σαλόνι διαβάσθηκαν κάποια από τα *Φροντίσματα* των Φαναριωτών, για να χρησιμοποιήσουμε την γνωστή αυτή ορολογία, προκειμένου να αποδώσουμε —ειδικά για την περίπτωση— τον γαλλικό όρο *Maximes*, για τα οποία πιστεύεται σήμερα πως ξεπήδησαν από τα φιλολογικά σαλόνια της εποχής.

Ασφαλώς στο ίδιο αυτό σαλόνι διαβάσθηκαν, και έγιναν έτσι μια από τις αφορμές ώστε να αντιγραφούν και να χυκλοφορήσουν χειρόγραφες, σημαντικές επιστολές, άξιες να τιμηθούν και για την λογοτεχνική τους δύναμη και για το γενικότερο περιεχόμενό τους.

Ασφαλώς, πολλά άλλα ασφαλώς θα είχα να προσθέσω εδώ. Σταματώ όμως, γιατί η πρόθεσή μου δεν ήταν, όταν συνέλαβα την ιδέα του δοκιμίου μου αυτού, να ευρετηριάσω το σύνολο των συζητήσεων στο σαλόνι της κοκώνας Μαριώρας. Το θέμα του σαλονιού σε πρώτη μορφή απλώς ήθελα να παρουσιάσω, θέμα εντελώς ανύπαρχτο για την βιβλιογραφία μας. Αν με τον τρόπο αυτόν βοηθώ την έρευνα να ξεφύγει από τα γνωστά γενικά και αόριστα σχήματα, ώστε να μπορέσει να αναπλάσει και εικόνες πραγματικής ζωής κάποτε, αυτό και μόνον θα είναι η πλήρης ικανοποίησή μου.

Αθήνα

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

63. Έ.α.

64. Βλ. σχετικά την πρόσφατη εργασία της Άντειας Φραντζή, *Μισμαγιά, Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης*, στη σειρά Η ελληνική ποίηση, Εστία 1993.